

ΑΦΡ. ΧΑΣΙΑΚΟΥ &
ΓΕΩΡΓ. ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

ΝΕΕΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑ¹

Οι παράλιες θέσεις. Μια πρώτη προσέγγιση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχαιολογική έρευνα ανά την Μεσσηνία, τόσον η ανασκαφική, όσον και η επιφανειακή, κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960, είχαν εστιασθή κυρίως εις την Μυκηναϊκή περίοδο, καθώς οι μεγάλες ανακαλύψεις τής εποχής έστρεψαν τα φώτα του επιστημονικού διαφέροντος εις τα ανάκτορα του Εγκλιανού², που από τους ανασκαφείς του εταυτίσθη προς αυτό του Νέστορος,

-
- Συντομογραφίες:
- AJA 1961: W. A. McDonald and R. Hope Simpson, Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese, *AJA* 65 (1961) 221-260, Pls. 73-78.
- AJA 1964: W. A. McDonald and R. Hope Simpson, Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1962-1963, *AJA* 68 (1964) 229-245, Pls. 60-72.
- AJA 1969: W. A. McDonald and R. Hope Simpson, Further Explorations in Southwestern Peloponnese: 1964-1968, *AJA* 73 (1969) 123-177, Pls. 43-46.
- Gazetteer*: R. Hope Simpson - Ol. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, Vol. I: The Mainland and the Islands, SIMA* 52, Göteborg 1979.
- Lolos, *Pottery*: Y. Lolos, *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its local characteristics*, Bedford College 1985, Göteborg 1987.
- Meyer: E. Meyer, Messenien und die Stadt Messene, *RE Suppl.* XV (1978) 136-289.
- MME: W. McDonald -G.Rapp, *The Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minnesota 1972.
- Myc. Greece*: R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, New Jersey 1981.
- Συριόπουλος: Κ. Συριόπουλος, *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1964.
- Valmin, *Etudes*: N. Valmin, *Etudes Topographiques sur la Messénie Ancienne*, Lund 1930.

Συντμήσεις εποχών:

ΠΕ: Πρωτοελλαδική εποχή
ΜΕ: Μεσοελλαδική εποχή
ΥΕ: Υστεροελλαδική εποχή

αλλά και εις το πλήθος των θολωτών τάφων, που ανεσκάφησαν εις διάφορες περιοχές³. Θολωτοί τάφοι ανεσκάφησαν εις το Ρούτσι (Μυρσινοχώρι), εις την Τραγάνα, εις διάφορες θέσεις της ευρύτερης περιοχής της Κουκουνάρας, εις την Τουρλιδίτσα, εις το Βλαχόπουλο, εις την Μουριατάδα και την Περιστεριά. Επίσης, θαλαμοειδείς τάφοι ανεσκάφησαν ή και επεσημάνθησαν εις τον Εγκλιανό, εις τα Βολμιδία και εις την ευρύτερα περιοχή της Χώρας. Τέλος δε τύμβοι εις Ρούτση, Παπούλια και Κοκοράκου.

Η αποκρυπτογράφησι της Γραμμικής Β γραφής⁴, που εβασίσθη εν πολλοίς εις τις πινακίδες των ανακτόρων του Επάνω Εγκλιανού, έδωκε πλήθος πληροφοριών, αλλ' εδημιούργησε και πλήθος ερωτημάτων, πολλά από τα οποία ακόμη παραμένουν ανοικτά διά την έρευνα.

Τα ερωτήματα, που προέκυψαν από αυτές τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις, αλλά και από τις καταγραφές των πινακίδων σχετικά με την επικράτεια του Νέστορος, επεδίωξαν να διαφωτίσουν κατά τα επόμενα χρόνια, τόσον οι εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες, όσο και οι συνεργασίες αρχαιολόγων με επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων⁵. Με τις έρευνες αυτές εντοπίσθηκε ο εκκληκτικός αριθμός των 735 θέσεων όλων των εποχών, από τις οποίες οι 332 ανάγονται εις τους προϊστορικούς χρόνους.

Ανασκαφές των δεκαετιών του 1970 και 1980⁶ έφεραν εις φως νέες προϊστορικές θέσεις ή ολοκλήρωσαν την έρευνα σε ήδη γνωστές και διηύρυναν, έτσι, τον ορίζοντα της μεσσηνιακής Προϊστορίας. Ανεσκάφησαν νέοι θολωτοί τάφοι (Κουκουνάρα, Καμίνοια), τύμβοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού (Βοΐδοκοιλιά, Παπούλια, Καλοεροπούλυο) και οικισμός της Πρωίμου Εποχής του Χαλκού (Βοΐδοκοιλιά). Η αποκάλυψι θολωτών τάφων εις τυμβοειδή εξάρματα και η ανασκαφή τών Μεσοελλαδικών χρόνων τύμβων συνετέλεσεν εις την διευκρίνησι ζητημάτων σχετικών με την γένεσι του τύπου του θολωτού τάφου.

2. Οι ανασκαφές διεξήχθησαν από το Πανεπιστήμιον του Cincinnati, υπό την διεύθυνσι του καθηγητού C. W. Blegen και εδημοσιεύθησαν εις τρεις τόμους από τον ίδιον και τους συνεργάτες του M. Rawson, Lord W. Taylour, W. Donovan, M. Lang, με τον γενικό τίτλο, *The Palace of Nestor*, I-III, 1966-1973.

3. Οι ανασκαφές διεξήχθησαν από τον καθηγητήν Σπ. Μαρινάτον, ο οποίος προσεπάθησε έτσι να διαλευκάνη ζητήματα της ομηρικής τοπογραφίας. Οι ανασκαφικές αναφορές περιλαμβάνονται στα Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας των ετών 1952-1966.

4. M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956. J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge and New York, 1958.

5. Οι έρευνες διεξήχθησαν εκ μέρους του Πανεπιστημίου της Minnesota, υπό την διεύθυνση του W. A. McDonald και σε συνεργασία με τον R. Hope Simpson. Βλ. *AJA* 1961, *AJA* 1964, *AJA* 1969 και το σημαντικό διά την εποχή του διεπιστημονικό έργο: W. A. McDonald - G. R. Rapp, *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minneapolis 1972.

6. «Ανασκαφές Πύλου» της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την διεύθυνσι του καθηγητού Γ. Κορρέ. Εκτενείς ανασκαφικές αναφορές υπάρχουν εις το Έργον και εις τα ΠΑΕ 1975 - 1989, καθώς και εις συνέδρια και άλλους τόμους. Βλ. κατωτέρω για αναλυτική βιβλιογραφία κατά περίπτωσιν.

Κατά την ίδια περίοδο ανεσκάφη σημαντική Πρωτοελλαδικών χρόνων θέσις εις τα Ακοβίτικα Καλαμάτας⁷, όπου αποκαλύφθηκαν «μέγαρα» τυπικά της ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Από του έτους 1990 και μετά συστηματικές και εντατικές επιφανειακές έρευνες⁸ ανά την δυτική Μεσσηνία, βορείως του όρμου του Ναυαρίνου και σε περιοχές γύρω από τα ανάκτορα του Νέστορος, ηύξησαν κατά πολύ τον αριθμό των έως τώρα γνωστών θέσεων στις επιλεγμένες περιοχές. Οι διεπιστημονικές μελέτες εστράφησαν προς μία συστηματική καταγραφή όλων των καταλοίπων της ανθρωπίνης δραστηριότητας του παρελθόντος.

Οι υπό εξέλιξιν έρευνες εις την μεσσηνιακήν ενδοχώρα, εις την περιοχή της Τικλαινας, όπου από παλαιά είχαν εντοπισθή μυκηναϊκά κατάλοιπα⁹, παρέχουν ενδιαφέροντα αποτελέσματα¹⁰.

Ανασκαφές της Ζ' ΕΠΚΑ εις την περιοχή Ελληνικών - Ανθείας απεκάλυψαν πολύτιμα ευρήματα εις τον παλαιόθεν γνωστόν θολωτόν τάφο¹¹ και, επίσης, απεκάλυψαν νεκρόπολι θαλαμοειδών τάφων¹².

Ανασκαφική έρευνα εις την θέσι Καστρούλια έφεραν εις φως νέους Μεσοελλαδικών χρόνων τύμβους¹³.

7. Ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Π. Θέμελης, Πρωτοελλαδικών Μέγαρων εις Ακοβίτικα Μεσσηνίας, ΑΑΑ ΙΙΙ (1970) 303-311. Γ. Παπαθανασόπουλος, Ακοβίτικα Καλαμάτας, ΑΔ 25 (1970) 177-9. Θ. Καράγιωργα, Ακοβίτικα, ΑΔ 26 (1971) Χρονικά, Β', 126-9.

8. The Pylos Regional Archaeological Project (PRAP), υπό την γενική διεύθυνσιν του καθηγητού J. Davis, του Πανεπιστημίου του Cincinnati, με δημοσιεύσεις εις το περιοδικό AJA (1993-1995), εις το περιοδικό *Hesperia* (1997 και εξής), εις συνέδρια και αυτοτελείς τόμους, καθώς και εις ηλεκτρονικήν έκδοσιν με πλήρη κατάλογον δημοσιευμάτων της ερευνητικής ομάδος εις την διεύθυνσιν <http://classics.uc.edu/prap/publications.html>. Ενδεικτικώς αναφέρουμε: J. L. Davis, S. E. Alcock, J. Bennett, Y. Lolos and C. Shelmerdine, The Pylos Regional Archaeological Project, Part I: Overview and the Archaeological Survey, *Hesperia* 66:3 (1997) 391-494. J. L. Davis, J. Bennett and C. W. Shelmerdine, The Pylos Regional Archaeological Project: The Prehistoric Investigations, in: P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, W.-D. Niemeier, eds., *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year*, Liège 1999, Vol. I, 177-184. J.L. Davis, ed., *Sandy Pylos: An Archaeological History from Nestor to Navarino*, Austin, Univ. of Texas, 1998 και σε ελληνική μετάφραση: Πύλος η Αμμουδερή, Αθήνα 2005.

9. Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί εν Πύλω, ΠΑΕ 1954, 308-311, ως και προσωπικά μας διαπιστώσεις.

10. Iklaina Archaeological Project, University of Missouri - St. Louis, υπό την διεύθυνσιν του καθηγητού Μιχ. Κομοπούλου. Προκαταρκτικές αναφορές, ΠΑΕ 1999, 117-129, 2000, 107-117, 2001, 97-105, 2002, 57-60, 2003, 45-48. Αναλυτική προσέγγιση: Μ. Β. Cosmopoulos, The Political Landscape of Mycenaean States: A-pu2 and the Hither Province of Pylos, AJA 110.2 (2006) 205-228. Βλ. και www.iklaina.org.

11. Γ. Σ. Κορρές, Ο θολωτός τάφος της Αιπειάς-Ανθείας, ΕΕΦΣΠΑ ΚΣΤ', 1977-78 (1979) 239-257, εικ. 1-13, σχέδ. 1-6. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών 1977 (1977) 62-79, πίν. Α'-Γ'.

12. Γ. Χατζή και Μ.Κομμουζέλη, ΑΔ 44 (1989) 108-111. Γ. Χατζή - Σπηλιοπούλου, Ο 6^{ος} θαλαμωτός τάφος των Ελληνικών Ανθείας στη Μεσσηνία, εν: V. Mitsopoulou - Leon, *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposiums anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5.3 - 7.3.1998, Österreichisches Archäologisches Institut, *Sonder-schriften*, Band 38, Athen 2001, 285-298, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

13. Με ανασκαφεία τον δρ. G.Rambach.

Έτσι, η Μεσσηνία, αν και είναι μία από τις ολιγότερον ανεσκαμμένες περιοχές, είναι, όμως, από τις περισσότερον ερευνημένες επιφανειακά. Εν τούτοις, φαίνεται ότι υπάρχουν ακόμη πολλά να ανακαλυφθούν.

Από του έτους 1974 μέχρι σήμερα, ως μέλη της ομάδος των «Ανασκαφών Πύλου»¹⁴, κατά την διάρκεια περιπάτων και περιηγήσεών μας ανά την Μεσσηνία, με σκοπό την καλύτερα γνωριμία μας με την περιοχή της μελέτης και του ενδιαφέροντός μας, αλλά και σε μία προσπάθεια εξεύρεσης απαντήσεων σε πλήθος αρχαιολογικών ερωτημάτων, συνέβη να ανακαλύψωμε επιφανειακά ευρήματα σε θέσεις, που δεν ήσαν γνωστές από παλαιότερες ανασκαφές ή από επιφανειακή έρευνα¹⁵. Από το σύνολον των θέσεων που εντοπίστηκαν, δημοσιεύονται εδώ οι παράλιες, καθώς και θέσεις που ευρίσκονται σχετικώς κοντά εις την θάλασσα και κατά κάποιον τρόπο σχετίζονται με αυτήν. Παραλλήλως, αναφέρονται και θέσεις ήδη γνωστές από ανασκαφές σε συνδυασμό με τις νέες, ώστε να προκύπη μία συνολική συνθετική εικόνα, που να εμπλουτίζει την γνώσι μας δια την προϊστορική Μεσσηνία. Πέραν αυτών, πλήθος είναι οι νέες θέσεις που έχουν εντοπισθή εις την ενδοχώρα, οι οποίες, όμως, θα παρουσιασθούν με άλλην ευκαιρία (Εικ.1)

Εις τις νέες αυτές θέσεις άλλοτε διεκρίνοντο τοίχοι και άλλοτε όχι. Ως συνήθως, τα επιφανειακά όστρακα ήσαν οι βασικοί μάρτυρες δια την χρήσι των χώρων και δια τον προσδιορισμό της χρονολογήσεως. Από αυτά περιευνελέξαμε μόνον ελάχιστα ενδεικτικά. Ωρισμένα έχουν αποτεθή εις την αποθήκη των «Ανασκαφών Πύλου - Μεσσηνίας» εις το Νιόκαστρον Πύλου και άλλα εις τις αποθήκες του Μουσείου Χώρας. Ενδείκνυται να τονίσωμε τον τυχαίο χαρακτήρα των ανακαλύψεών μας και να σημειώσωμε ότι όσα αναφέρονται εις αυτό το άρθρο δεν είναι προϊόντα συστηματικής επιφανειακής έρευνας.

Από την αρχή της ενασχολήσεώς μας με τις Ανασκαφές Πύλου, ο σκοπός που ετέθη ήτο η συμπλήρωσις και ολοκλήρωσις των παλαιών ανασκαφών και η τελική δημοσίευσις των αποτελεσμάτων τους. Έτσι, η εργασία εστράφη εις την ολοκλήρωσι της ανασκαφής των γνωστών θέσεων (Μαρινάτου και παλαιότερων) και, παραλλήλως, εις την μελέτη του αδημοσιεύτου υλικού.

Με την πρόοδο των ανασκαφών και της μελέτης προκύπτουν, βεβαίως, διαρκώς ερωτήματα, τα οποία απαιτούν περαιτέρω διεπιστημονική έρευνα, και, μάλιστα, με πολλές νέες μεθόδους, εις τις οποίες έχει προχωρήσει, πλέον, η Επιστήμη. Αυτό αφορά τόσο εις την συστηματικώτερη και εντατικώτερη αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα, όσον και εις την μελέτη του περιβάλλοντος και, γενικώτερον, εις την μελέτη στοιχείων, που θα ημπορούσαν με τον καλύτερο τρόπο να συμβάλουν εις την αποκατάστασι νέας, πληρεστερας εικόνας διά κάθε συγκεκριμένη εποχή.

14. Στην ομάδα σταθερά συμμετέχει, τόσο στις ανασκαφικές δραστηριότητες και στην έρευνα, όσο και στις περιηγήσεις η αρχαιολόγος κ. Σοφία Ταράντου.

15. Στις περιηγήσεις αυτές συμμετείχε συχνά κατά την δεκαετία του 1980 ο συνάδελφος αρχαιολόγος κ. Ηλ. Σπονδυλής, ο οποίος έχει αναφερθεί σε μερικές από τις εδώ παρουσιαζόμενες θέσεις σε προσωπικά του άρθρα, στα οποία παραπέμπωμε κατωτέρω κατά περίπτωσιν.

Ήδη από του έτους 1985 είχε καταβληθή εκ μέρους μας μεγάλη προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνσι. Σε συνεργασία με 28 συναδέλφους διαφόρων ειδικοτήτων (αρχαιολόγοι, γεωλόγοι, γεωμορφολόγοι, κλιματολόγοι, εδαφολόγοι κλπ), εις τους οποίους είχαμε εκθέσει τους προβληματισμούς μας και οι οποίοι, από την πλευρά τους, είχαν τους δικούς τους προβληματισμούς για την περιοχή, καθιερώσαμε ένα μεγάλο πρόγραμμα έρευνας διά την Μεσσηνία. Ο σκοπός του προγράμματος ήτο διπλός. Ήτο η σύνθεση μιας κατά το δυνατόν πλήρους και πολύπλευρης εικόνας διά την αρχαιότητα (που θα απέληγε και εις την σύνταξι θεματικών χαρτών), αλλά που θα είχε συντεθή με τέτοια μεθοδολογία, ώστε τα αποτελέσματα να ημπορούν να χρησιμοποιηθούν ως πιλότοι δια την οργάνωσι της ανάπτυξης εις το μέλλον. Η καταγραφή των πάσης φύσεως μεταβολών του περιβάλλοντος, ο προσδιορισμός της δυναμικής των πόρων γης της περιοχής, ο συσχετισμός των δεδομένων του παρελθόντος και του παρόντος, η ανάλυσι και η ερμηνεία τους, πιστεύαμε, ότι θα είχε σημαντικά αποτελέσματα προς δύο κατευθύνσεις: α) Η Μεσσηνία ήτο τότε, και ακόμη αποτελεί, περιοχήν από τις ολιγότερον ανεπτυγμένες. Δεν υπάρχουν ούτε οχληρές βιομηχανίες, ούτε μεγάλα έργα, ούτε έντονη οικιστική ανάπτυξη. Είναι, επίσης, από τις περιοχές τις πλέον δεμένες με τους παραδοσιακούς τρόπους εκμετάλλευσης της γης και τις παραδοσιακές καλλιέργειες. Γενικώς, οι ανθρωπογενείς παράγοντες έχουν ελάχιστα επέμβει εις το περιβάλλον. Οι αλλαγές, που έχουν επέλθει από της Εποχής του Χαλκού μέχρι σήμερα, οφείλονται σχεδόν αποκλειστικώς εις φυσικά αίτια, όπως η διάβρωσι εδαφών, η υποχώρησι των ακτών, η άνοδος της στάθμης της θαλάσσης, οι κατακρημνίσεις από τεκτονικές κινήσεις. Αυτό, όπως είναι προφανές, έχει ιδιαίτερα αξία διά την επιστήμη μας, και β) μία τέτοιου είδους καταγραφή και μελέτη θα αποτελούσε σημαντική υποδομή διά την ορθολογικώτερη και καλύτερη ανάπτυξη της περιοχής, η οποία θα ημπορούσε να βασισθή εξ αρχής εις επιστημονικά δεδομένα και να μη είναι άναρχη και, τελικώς, καταστροφική, όπως έχει συμβεί σε πολλές άλλες περιοχές. Έτσι, η μελέτη του παρελθόντος θα μπορούσε να βοηθήσει εις την καλύτερα δημιουργία του παρόντος και του μέλλοντος. Αυτό, ευτυχώς, εξακολουθεί να ισχύη και σήμερα ακόμη, είκοσι εν έτη μετά, δι' αυτό και το αναφέρομεν εδώ, όμως τώρα, πλέον, οι καταστάσεις είναι πολύ πιο πιεστικές και οριακές, καθώς η περιοχή έχει αρχίσει να ελκύη επενδύσεις εις τον τομέα του τουρισμού, που επιδρούν καταλυτικά εις το περιβάλλον.

Το "επαναστατικό" εκείνου του προγράμματος ήτο ότι, παραλλήλως προς την κλασική επιφανειακή και εργαστηριακή έρευνα, θα εχρησιμοποιούντο στοιχεία, τα οποία θα προέκυπταν με την μέθοδο της τηλεπισκοπήσεως, δηλαδή από παρατηρήσεις και ερμηνεία δορυφορικών εικόνων¹⁶. Οι πληροφορίες θα εχρησιμο-

16. Του τότε πρωτοποριακού γαλλικού επιστημονικού δορυφόρου SPOT. Ο δορυφόρος εκείνος είχε δοκιμασμένες εφαρμογές εις την γεωλογία, την γεωργία, την υδρολογία κλπ., και τα δεδομένα του είχαν χρησιμοποιηθή άλλου προς αποκατάστασιν της εικόνας του παρελθόντος (π.χ. διά τον εντοπισμό της αρχαίας κοίτης ενός ποταμού).

ποιούνται διά την αποκατάστασι του αρχαίου περιβάλλοντος και, διά πρώτην φοράν, θα ανελαμβάνετο πειραματική προσπάθεια διά τη δυνατότητα της μεθόδου να εντοπισθούν μη εισέτι ανεσκαμμένες αρχαιότητες. Αυτό θα είχε μεγάλη σημασία τόσον διά την έρευνα, όσον και διά την προστασία των αρχαιοτήτων. Η πρότασι υπεβλήθη εις την τότε ΕΟΚ και αντιμετωπίσθη με ιδιαίτερον ενδιαφέρον από τους υπευθύνους, αλλά, τελικώς, δεν εξευρέθησαν τα απαραίτητα κονδύλια δια την υλοποίησή της. Έκτοτε, εγκαταλείψαμε προσωρινώς την ιδέα της συγκεκριμένης εργασίας, όμως οι γραμμές μελέτης και τρόπου προσέγγισης των αρχαιολογικών προβλημάτων και δεδομένων, που ετέθησαν τότε, εξακολουθούν να μας καθοδηγούν, ενώ ακόμη ευελπιστούμε ότι θα υπάρξει δυνατότης αντιστοίχου μελέτης προτού να είναι αργά διά την περιοχή.

Αναφερθήκαμε εις τα μνημονευθέντα, ακριβώς, διά να επισημάνωμε την ποιτική διαφορά της συστηματικής έρευνας από την τυχαία ανακάλυψιν. Εν τούτοις, γνωρίζομε, ότι και οι τυχαίες ανακαλύψεις δυνατόν να είναι σημαντικές, ενώ, όπως δήποτε, συμβάλλουν ως ένα βαθμό εις τον εμπλουτισμόν των γνώσεών μας, αλλά και εις την προστασία των μνημείων. Με αυτό το πνεύμα παρουσιάζομε εδώ τις νέες θέσεις.

Οι περισσότερες είναι θέσεις της Εποχής του Χαλκού, πράγμα καθόλου παράδοξον, αφού η "χρυσή" εποχή της Μεσσηνίας είναι η Προϊστορική. Άλλες θέσεις εχρησιμοποιήθησαν αποκλειστικώς τότε, ενώ άλλες κατοικήθησαν και πολύ αργότερον, ιδιαιτέρως, εξ' όσων γνωρίζομε, κατά τα Βυζαντινά και Μεσαιωνικά χρόνια. Αυτά είναι, επίσης, χρόνια άνθησης διά την Μεσσηνία, εφ' όσον κρίνωμε από τους μεγάλους και μικρούς βυζαντινούς ναούς, που υπάρχουν εις διάφορα σημεία, αλλά και από την ύπαρξιν ιδιαιτέρως σημαντικών κάστρων, όπως το Παλαιόκαστρον και το Νιόκαστρον εις τον όρμον του Ναυαρίνου, καθώς και τα κάστρα της Μεθώνης και της Κορώνης, αλλά και της Καλαμάτας και της Κυπαρισσίας.

Ολιγότερες είναι οι θέσεις των Γεωμετρικών, Αρχαϊκών ή Κλασικών χρόνων, αλλά αυτό είναι ευεξήγητο από την ιστορία της περιοχής. Κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους η αλήκη των Μεσσηνίων καθηναλώθη εις τις διαμάχες με τους Σπαρτιάτες και εις τους αγώνες διά ελευθερία. Η ελληνιστική περίοδος, όμως, είναι ακμαία, ιδιαιτέρως εις ωρισμένες περιοχές, όπως η Μεσσήνη. Ας σημειώσωμε, επίσης, ότι, συχνά, Ελληνιστικά ή Ρωμαϊκά ευρήματα προέρχονται από προϊστορικούς τάφους, όπου φαίνεται ότι, εις ωρισμένας περιπτώσεις, είχαν κατατεθή ως ένδειξι τιμής προς τους νεκρούς προγόνους, ενώ άλλοτε προέρχονται από δευτέρα ταφική ή μη ταφική χρήση του προϊστορικού τάφου.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΟΡΜΟΥ ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ και ΟΡΜΟΥ ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑΣ

ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ

Ο χώρος

Η περιοχή της Βοΐδοκοιλιάς (Εικ.2) εκτείνεται ακριβώς εις τα βόρεια του κόλπου του Ναυαρίνου, γύρω από τον ομώνυμο μικρόν, ημικυκλικόν όρμο, με στενή είσοδο από το Ιόνιο πέλαγος. Είναι κηρυγμένη (διδ.)¹⁷ εις τοπίον εξαιρετού φυσικού κάλλους και είναι, αρχαιολογικώς, ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα¹⁸, όπως έχει διαπιστώσει, τόσον η επιφανειακή, όσον και η ανασκαφική έρευνα.

Ο όρμος της Βοΐδοκοιλιάς σχηματίζεται από μία ημικυκλική λωρίδα ξηράς, η οποία καλύπτεται από υψηλούς αμμόλοφους (θίνες), με αυτοφνεις κέδρους. Οι αμμόλοφοι χωρίζουν τον όρμο από την πίσω του ευρισκόμενη μεγάλη, χαμηλή, πεδινή έκτασι. Το προς την παραλία τμήμα τής εκτάσεως αυτής είναι λιμνοθάλασσα, γνωστή στην περιοχή ως Διβάρι¹⁹ και στη βιβλιογραφία ως Λιμνοθάλασσα Οσμάναγα²⁰, η οποία απλώνεται περαιτέρω προς δυσμάς και νότον. Το προς την ενδοχώρα τμήμα τής εκτάσεως αυτής, το οποίον, ως πεδιάδα πλέον, εκτείνεται πέραν και εκτός της λιμνοθάλασσας, διαθέτει άφθονα νερά από μικρά ποτάμια και επιτόπιες πηγές, είναι εύφορο και καλλιεργείται κυρίως με ελαιόδενδρα, εσπεριδοειδή και κηπευτικά.

Η από το Ιόνιον είσοδος του όρμου της Βοΐδοκοιλιάς είναι στενή και ελέγχεται εις τα δύο της άκρα, το βόρειον και το νότιον, από δύο απότομα, βραχώδη υψώματα, εις τα οποία απολήγει ο αμμώδης όρμος. Πρόκειται για ασβεστολιθικά πετρώματα του Ηωκαίνου, που υψώνονται απότομα πάνω από την θάλασσα, όπως και οι βράχοι της Σφακτηρίας, και συνεχίζουν ανατολικά, χαμηλότερα, μέχρι και το Πετροχώρι. Χαρακτηρίζονται από χαμηλά ποσοστά διαβρώσεως εν σχέσει

17. Y.A. A1/ Φ07/ 29727 / 1193/ 8-7-1980: ΦΕΚ 853/Β/4-9-1980 και Y.A. A1/ Φ07/ 36582/ 1257/ 4-8-1981: ΦΕΚ 691/Β/12-11-1981. Περαιτέρω κηρύξεις για το σύνολο της περιοχής: *Διαρκής Κατάλογος των Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της Ελλάδος*, Τόμος 36 Γ, Νομός Μεσσηνίας, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Αρχείου Μνημείων και Δημοσιευμάτων.

18. Meyer, 221 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

19. Και «Νταλιάν» στα τουρκικά, βλ. F.Zarinebaf, J.Bennet and J.L.Davis, *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece, The Southwestern Morea in the 18th century, Hesperia*, Supplement 34, 2005, 125-6.

20. Το Διβάρι σήμερα είναι ο νοτιότερος υγρότοπος διεθνούς σημασίας εις τα Βαλκάνια, με τεραστία οικολογική αξία, ενταγμένος εις το πρόγραμμα Natura 2000. Αποτελεί καταφύγιο και τόπο διαχειρίσεως για περισσότερα από 240 είδη πουλιών, μεταξύ των οποίων οι αργυροστεικνιάδες, το σπανιότερο είδος ευρωπαϊκού ερωδιού. Είναι, επίσης, το βορειότερο σημείο διάδοσης του αφρικανικού χαμαιλέοντα, αλλά και τόπος ωοτοκίας για τις θαλάσσιες γελώνες. Κατά τη δεκαετία του '60 είχαν γίνει έργα αποξήρασης της λιμνοθάλασσας/ έλους, κατά την διάρκεια των οποίων εχαμήλωσαν οι αμμόλοφοι, οι οποίοι παλαιότερον (πριν το 1958), σύμφωνα με προφορικές πληροφορίες του παλαιού φύλακος αρχαιοτήτων Χρ. Χριστοφιλοπούλου, έφθαναν εις μεγάλο ύψος γύρω από την παραλία. Τότε κατεσκευάσθη και το κτήριο του αντλιοστασίου στην περιοχή. Η αφθονία, όμως, των υπογείων υδάτων, που αναβλύζουν εδώ, έκανε το χώρο να πλημμυρίση, ώστε, σήμερα, ως λιμνοθάλασσα και πάλι, να χρησιμοποιείται για ιχθυοκαλλιέργειες.

προς τις υπόλοιπες ακτές της περιοχής. Η διαμόρφωσι της περιοχής του όρμου του Ναυαρίνου οφείλεται κατά ένα μέρος εις τα φαινόμενα της διαβρώσεως και αποθέσεως, αλλ' όμως, κατά μεγάλο ποσοστό σε τεκτονικές κινήσεις²¹, που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του Τεταρτογενούς.

Στην υψηλή κορυφή τού νοτίου ακρωτηρίου της Βοΐδοκοιλιάς δεσπόζει το Μεσαιωνικό Παλαιόκαστρο, ενώ, χαμηλότερον, εις την βορεία πλαγιά, ευρίσκεται το Σπήλαιον του Νέστορος²², εις το οποίον έχει διαπιστωθή χρήση ήδη από την Νεολιθική Εποχή, αλλά και κατά την Μυκηναϊκή και, αργότερον, κατά τα ιστορικά χρόνια.

Στις υπόρειες του Παλαιόκαστρου, ολίγον χαμηλότερα από το σπήλαιον και σε μία επίπεδη, σήμερα καλυμμένη με αμμόλοφους έκταση, που όμως ευρίσκεται αρκετά υψηλά, επάνω από την είσοδο του όρμου της Βοΐδοκοιλιάς, έχουν επισημανθή από επιφανειακές έρευνες²³ και από δοκιμαστικές τομές²⁴ ίχνη, τόσον προϊστορικής, όσον και κλασικής και ελληνιστικής κατοίκησης. Πρόκειται διά τείχος και πόλι, που έχει ταυτισθή με την Αρχαία Πύλο - Κορυφάσιο.

Μέσα εις την σημερινή λιμνοθάλασσα (πλησίον της βορείας ακτής του όρμου του Ναυαρίνου) έχει ανασκαφή εκτεταμένο νεκροταφείο ελληνιστικών χρόνων²⁵, το οποίο, προφανώς, σχετίζεται με την πόλι²⁶. Με τους κατοίκους της πόλεως αυτής πρέπει να σχετίζονται και τα ελληνιστικά ευρήματα εις τον απέναντι, βόρειο λόφο της Βοΐδοκοιλιάς (βλ. κατωτ.).

Ο λόφος του Κορυφασίου - Παλαιόκαστρου εκτείνεται νότια και με ολιγότερον απότομες πλαγιές μέχρι το «Πέρασμα της Συκιάς», που αποτελεί την βορεία, στενή είσοδο του όρμου του Ναυαρίνου²⁷. Η είσοδος αυτή στην άλλη της πλευρά ορίζεται από τα απότομα υψώματα της Σφακτηρίας, που ξεκινά από αυτό το σημείο και απλώνεται προς νότον, προστατεύοντας τον όρμο του Ναυαρίνου και καθιστώντας τον ασφαλές λιμάνι.

Συμφώνως προς τις γεωλογικές έρευνες που πραγματοποιήθησαν εις την περιοχή²⁸, η διαμόρφωσι ήταν «δραματικά» διαφορετική κατά τους προϊστορικούς

21. Για την γεωλογία της περιοχής βλ. J. C. Kraft, G.R. Rapp, S.E. Aschenbrenner, Late Holocene Palaeogeomorphic Reconstructions in the Area of the Bay of Navarino: Sandy Pylos, *Journal of Archaeological Science*, 1980, 189 κ.εξ.

22. Γ. Κορρές, λ. Νέστορος ή Νηλέως άντρο, εις: *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, 24, 1981, 116. *AJA* 65 (1961) 243, nr. 62. *AJA* 68 (1964) 32. *MME*, 264-5, nr.10. Γ. Κορρές, *ΠΑΕ* 1980, 175-187.

23. *AJA* 65 (1961) 243, nr. 61.

24. Σπ. Μαρινάτος, *Έργον* 1958, 148-150.

25. Π. Θέμελης, Διβάρι, *ΑΔ* 20 (1965), Χρον. Β2, 208. Νιζ. Γιαλούρης, Ελληνιστικόν Νεκροταφείον Γιαλόβης Παλαιοναυαρίνου (Κορυφασίου), *ΑΔ* 21 (1966) 164-5, σχ. 1, πίν. 158-165.

26. *AJA* 65 (1961) 243. *MME*, 264-5, nr.9.

27. Αντιστοίχως, εις το νότιο άκρο του Όρμου του Ναυαρίνου ευρίσκεται η ευρυτάτη νοτία είσοδος, εμπρός από την σημερινή πόλι της Πύλου.

28. J.C.Kraft, G.R.Rapp, S.E.Aschenbrenner, ένθ' ανωτ., 187-210, ιδ. 201-2.

χρόνου²⁹. Το βόρειο πέρας του όρμου του Ναυαρίνου δεν ευρίσκεται όπου σήμερα, δηλαδή στην περιοχή του περάσματος της Συκιάς (παραλία Χρυσή Άμμος – Διβάρι), αλλά έφθανε περίπου στις υπώρειες του βορείου βραχίονος/λόφου του όρμου της Βοΐδοκοιλιάς, όρμου, ο οποίος δεν υπήρχε τότε. Ο λόφος του Κορυφασίου θα ήταν νησί και μόνον αργότερα, ίσως μεταξύ του 700 και του 300 π.Χ. (όπως φάνηκε από την ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων) δημιουργήθηκε εις την περιοχή της Συκιάς μία χαμηλή λωρίδα ξηράς, ένα ανάχωμα (barrier), πλάτους περίπου 400 μέτρων και μήκους 3 χλμ. Το ανάχωμα εδημιουργήθη (και εξακολουθεί να δημιουργείται) από την συσσώρευση υλικών, που καταλήγουν στον όρμο με τους ποταμούς (Γιάλοβας, Ξεριά) και ωθούνται προς το βόρειο τμήμα του με την επενέργεια των κυμάτων. Το ανάχωμα αυτό, σύμφωνα με τους γεωλόγους³⁰, συνέδεσε με την ξηρά σε εκείνο το σημείο τον λόφο του Κορυφασίου. Έτσι, καθώς αποκλείσθηκε ο βόρειος μυχός από την υπόλοιπη έκταση του όρμου του Ναυαρίνου, δημιουργήθηκε εκεί λιμνοθάλασσα.

Σύμφωνα με τους ίδιους επιστήμονες, μετά την δημιουργία της λιμνοθάλασσας, τα κύματα του Ιονίου, που εισέδυν από το στενό άνοιγμα βορειώς του Κορυφασίου, εναπέθεταν άμμο και άλλα υλικά και έτσι εδημιούργησαν το ημικυκλικό ανάχωμα από θίνες, το οποίο περιέβαλε τον μικρό όρμο της Βοΐδοκοιλιάς.

Βέβαια, δεν είναι γνωστό εάν υπήρχε διαρκώς λιμνοθάλασσα. Όπως παρατηρεί ο W. M. Leake³¹, η λιμνοθάλασσα πρέπει να εσχηματίσθη προσφάτως, αφού ούτε ο Θουκυδίδης ούτε ο Πανυσανίας αναφέρουν ότι δήποτε δι' ένα τόσον σημαντικό στοιχείο της τοπογραφίας της περιοχής. Πρέπει, πράγματι, να παρατηρήσωμε επ' αυτού ότι, ειδικώς ο Πανυσανίας, που έφθασε οδικώς από την Μεθώνη εις το Κορυφάσιον-Πύλον (και η απόστασι των 100 σταδίων που αναφέρει είναι σωστή), είναι βέβαιον ότι θα έβλεπε την λιμνοθάλασσα, εφ' όσον αυτή υπήρχε, και, με την γνωστή του αγάπη δια λεπτομέρειες, θα την ανέφερε εις το έργο του.

Πάντως, σημαντικό παραμένει το στοιχείον, ότι, κατά τους προϊστορικούς χρόνους, ο όρμος του Ναυαρίνου ήτο ενιαίος μέχρι και τις υπώρειες του σημερινού βορείου λόφου της Βοΐδοκοιλιάς. Η προστασία που προσέφερε η Σφακτηρία και το Κορυφάσιο προφανώς καθιστούσαν τον μυχό του εξαιρετικά κατάλληλο για λιμάνι. Ένα λιμάνι που θα είχε, συνολικά, τρεις εισόδους: την ευρύτατη νότια είσοδο (κοντά στο Νιόκαστρο και την σημερινή πόλι της Πύλου) και δύο προς βορράν: το στενό «Πέρασμα της Συκιάς» ανάμεσα εις το Παλαιόκαστρο και την Σφακτηρία και την είσοδο ανάμεσα εις τον λόφο του Παλαιοκάστρου και τον απέναντί του βόρειο βραχίονα/λόφο του όρμου της Βοΐδοκοιλιάς (με τα προϊστορικά ευρήματα).

29. J.C.Kraft, G.R.Rapp, S.E.Aschenbrenner, Paleogeomorphic Reconstructions of Coastal Morphology in the Area of Sandy Pylus, Ανακοίνωση στο Α' Διεθνές Συνέδριο «Προμηνηϊκή και Μυκηναϊκή Πύλος, Αθήναι 1980 (Πρακτικά υπό δημοσίευσιν).

30. Ένθ' ανωτ., (σημ. 21) 193 και 199.

31. *Travels in the Morea*, I, London 1830, 414.

Ο βόρειος βραχίον του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς είναι βραχώδης λόφος, που υψώνεται κάθετος επάνω από την θάλασσα, τόσο μέσα εις τον όρμο, όσον και έξω από αυτόν, δυτικά, προς το Ιόνιον πέλαγος, όπου, μάλιστα, οι βράχοι έχουν μεγάλες σπηλιές. Η πρόσβασι εις τον λόφο γίνεται από την κάπως πιο ομαλή ΝΑ-Α του πλαγιά, δηλαδή, από την πλευρά της λιμνοθάλασσας, αφού προηγουμένως διασχίσει κανείς το μικρό ποτάμι, που εκβάλλει εις τα ριζά του³². Μέσα στην ιλύ, κοντά στην εκβολή του, έχομε, κατά καιρούς, διακρίνει τοίχους, που πιθανώς ανήκουν σε λιμενικές εγκαταστάσεις μάλλον ελληνοιστικών χρόνων. Η ανάβασι δυσχεραίνεται σήμερα από τη συσσώρευσι μεγάλων ποσοτήτων άμμου επάνω εις την πλαγιά.

Η πλαγιά καταλήγει εις ένα αρκετά μεγάλο "πλάτωμα", ένα οροπέδιο, υψηλά, επάνω από τη λιμνοθάλασσα (στο ΒΔ της άκρο), απ' όπου, στρίβοντας κανείς νότια, ανεβαίνει εις τον λόφο του βορείου βραχίονος του όρμου. Εις την κορυφή του λόφου, ακριβώς πάνω από την θάλασσα και εις έκτασι, περίπου, 35X35 μέτρων, έχει ανασκαφή θολωτός τάφος, που έχει ταυτισθή προς τον τάφο του Θρασυμήδους, υιού του Νέστορος³³. Κάτω και γύρω από αυτόν ανεσκάφη ΜΕ τύμβος με ταφικούς πίθους και, αμείσως βαθύτερα, ΠΕ ΙΙ χρόνων οικισμός³⁴.

Το «πλάτωμα» κλείεται από βορράν από άλλον υψηλό λόφο, με εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία εις την κορυφή³⁵. Στα δυτικά, προς το Ιόνιο, οι βράχοι πέφτουν σχεδόν κάθετα προς τη θάλασσα. Ακριβώς κάτω από τον λόφο του Προφήτη Ηλία υπάρχει ένα εξαιρετικά στενό και επίμηκες άνοιγμα μεταξύ των βράχων, η «Γλώσσα», όπου εισχωρεί η θάλασσα και δημιουργεί πολύ μικρή παραλία με κροκάλες (Εικ.3).

32. Συμφώνως προς προφορικές πληροφορίες (1993) του Χρ. Χριστοφιλοπούλου, παλαιού φύλακος αρχαιοτήτων, το ποτάμι αυτό παλαιά χυνόταν νοτιώτερον εις τον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς. Το 1958-1964, με τις εργασίες αποξήρανσης και διευθέτησης εις το Διβάρι, το εξέτρεψαν προς την άκρη, όπου ευρίσκεται σήμερα.

33. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1956, 202-3. Έργον 1956, 90-93. ΑΔ 16(1960) Β 114,5. ΒΧ LXXXI (1957) 558. Σπ. Μαρινάτος - Μ. Χίμερ, Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάδα, Αθήναι 1959, 112-3. Sp. Marinatos, Problemi omerici e preomerici in Pilos, *La Parola del Passato*, Fasc. 78 (1961) 219-232. Sp. Marinatos, Die messenischen Grabungen und das Problem des homerischen Pylos, *Anzeiger der Philosophisch-historischen Klasse der österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 25, 1961, Wien 1962, 235- 248. Συριόπουλος, 98, 468, 500, αρ. 108. ΑΙΑ 1961, 243, nr. 60. *Gazetteer* I, 131-132, D8. ΜΜΕ 264-5, nr. 8. Lolos, *Pottery*, 179-181.

34. Γ. Κορρές, Αρχαιολογικά Διατριβία επί θεμάτων της Εποχής του Χαλκού, Αθηνά, Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων, 21, Αθηνά 1979-1984. Γ. Κορρές, Η Προϊστορία της Βοϊδοκοιλιάς Μεσογίας κατά τας ερεύννας των ετών 1956, 1958, 1975-1979, *Επιστ. Επετηρίδα της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών Αθηνών*, Αθίνα 1980, 311-343.

35. Ο λόφος αυτός εις ωριομένους χάρτες αναφέρεται ως λόφος Αγίου Νικολάου.

Η ΠΕ κατοίκηση

Οι ανασκαφές εις την κορυφή του λόφου του βορείου βραχίονος του όρου της Βοϊδοκοιλιάς³⁶ απεκάλυψαν ότι ο ΠΕ χρόνων οικισμός έχει κτισθή επάνω εις το αβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής, αφού προηγουμένως επιχωματώθηκαν αι κοιλότητες των βράχων. Μέσα σ' αυτές ανευρέθησαν όστρακα της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου. Νεολιθική κατοίκηση είναι γνωστή από το απέναντι ευρισκόμενο σπήλαιον του Νέστορος, ενώ όστρακα έχουν εντοπισθή και εις την γύρω περιοχή³⁷. Ο οικισμός της Βοϊδοκοιλιάς ανήκει στους ΠΕ ΙΙ χρόνους, στην εποχή της ακμαίας «Πρωτοελλαδικής Κοινής», και έχει πολλές οικοδομικές φάσεις. Ανεσκάφη πλήθος οικιών, ένα κυκλικό κτήριο, αποθήκες, δρόμοι και πλακόστρωτες αυλές. Ο οικισμός (πόλισμα) κατεστράφη γύρω εις τα τέλη της ΠΕ ΙΙ ή τις αρχές της ΠΕ ΙΙΙ φάσεως, όμως δεν υπάρχουν ίχνη πυρκαϊάς³⁸.

Στο «πλάτωμα», ολίγον χαμηλότερον από την κορυφή τού ανεσκαμμένου λόφου, είχαν επισημανθή από επιφανειακές έρευνες³⁹ ίχνη τοίχων και όστρακα προϊστορικά, ιδίως ΠΕ. Πράγματι, τοίχοι διακρίνονται εις ωρισμένα σημεία και, μάλιστα, σε ωρισμένες εποχές του έτους. Εις τα ανατολικά, πάνω από την πεδιάδα, διακρίνονται εις την επιφάνεια ογκόλιθοι, που θα ημπορούσαν να αποτελούν τμήμα τείχους ή πύργου.

Προς την δυτική πλευρά του πλατώματος, όπου τα βράχια υψώνονται απότομα επάνω από την θάλασσα, έχομε ανεύρει (7.5.1988) μικρό απολέπισμα οψιανού και ολίγα ΠΕ όστρακα⁴⁰. Αλλά και εις όλην την έκτασι του πλατώματος έχουν κατά καιρούς επισημανθή ελάχιστα και μικρά ΠΕ όστρακα⁴¹, καθώς και μικρά θαλάσσια βότσαλα, όπως αυτά που έχουν χρησιμοποιηθή στα δάπεδα του ανεσκαμμένου (στην κορυφή του λόφου) ΠΕ οικισμού, αλλά και διά την επίστρωσι του δαπέδου μερικόν από τους ΜΕ τάφους και τους ταφικούς πίθους τού τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς⁴².

36. Γ. Κορρές, ΠΑΕ 1977, 247-262. ΠΑΕ 1978, 335-347. ΠΑΕ 1979, 138-143. ΠΑΕ 1980, 150-173. ΠΑΕ 1981, 194-239. ΠΑΕ 1982, 194-201, 212-230. ΠΑΕ 1983, 169-206.

37. ΑΙΑ 1961, 242-3, nr. 59 and 62. ΜΜΕ, 131, nr. 10, 264-5. Meyer, 213, 41-44.

38. Πιθανώς η καταστροφή να προήλθεν από σεισμό, βλ. και Κ. Ζαχος, Indications of an earthquake in Southwestern Peloponnesos during the Early Helladic Period, in: *International Interdisciplinary Meeting "Earthquakes in the Archaeological Record: Palaeoseismological and Archaeological Aspects"*, Athens, 13-15 June 1991, όπου αναφέρεται στην περίπτωση καταστροφής οικίας στον οικισμό του Αγίου Δημητρίου Λεπρέου, την οποία θεωρεί παράλληλη προς αυτήν της Βοϊδοκοιλιάς.

39. ΑΙΑ 1961, 242-3, nr. 59, ΜΜΕ, 264-5, nr. 6.

40. Συγκεκριμένα: τρία όστρακα από πορώδη πηλό με χαλικιάκια, τέσσαρα μικρά όστρακα από καθαρό, πορτοκαλί πηλό, μερικά μικρά όστρακα από πολύ λεπτά αγγεία (κύμβες, φιαλίδια) από καθαρότατο μεζ και ρόδινο πηλό και ένα όστρακο από παχύ αγγείο.

41. Το πλάτωμα σήμερα είναι χέρσο, όμως παλαιότερον εκκαλλιεργείτο και ίσως εις αυτό οφείλεται η πηνυχρότητα των επιφανειακών ευρημάτων, όπως, πιθανότατα, και εις τους ανέμους.

42. Αυτά τα πολύ μικρά, απεστρογγυλεμένα και σκουρόχρωμα (μαύρα και καστανοκόκκινα) βότσαλα είναι εντελώς διαφορετικά από τα λοιπά πετρώματα του λόφου και του πλατώματος και είναι σαφές ότι έχουν μεταφερθή εκεί από παραλιακή θέσι διά την συγκεκριμένη χρήση.

Επίσης, προς την δυτικήν πλευρά του πλατώματος έχουμε παρατηρήσει ποσότητες χαλικιών, που έχουν προέλθει από κατατεμαχισμό των φυσικών βράχων με την πάροδο των χιλιετιών. Τέτοια χαλίκια είχαν χρησιμοποιηθή εις την κορυφή του λόφου διά την πλήρωσι των φυσικών κοιλοτήτων προς ισοπέδωσιν του χώρου, ώστε αυτός να χρησιμοποιηθή διά την κατοίκησι των ΠΕ ΙΙ χρόνων.

Προκειμένου να υπάρξουν σαφέστερες ενδείξεις διά το «πλάτωμα», αποφασίσθη να ζητηθή η συνδρομή των θετικών επιστημών. Έτσι, το έτος 2001, το Πανεπιστήμιον Αθηνών, με οργάνωσι και επιβλεψι του καθηγ. Γ. Σ. Κορρέ, συνειργάσθη, σε συνέχισι του προγράμματος PROGRESS της Ευρωπαϊκής Ενώσεως (2001), με τον καθηγητή G. Ranieri του Πανεπιστημίου του Cagliari και με την επιστημονικήν του ομάδα, προς διενέργειαν γεωφυσικής διασκοπήσεως⁴³ εις την περιοχήν του «πλάτωματος». Εις την εργασίαν συμμετείχε και η υποψηφία διδάκτωρ κ. Αθ. Χρόνη. Διά την έρευνα εχρησιμοποιήθησαν παραλλήλως δύο μέθοδοι: 1) Το Γεωραντάρ (GPR- Georadar SIR 2 της GSSI USA) και 2) Η Ηλεκτρική Τομογραφία (με πολυπολικό μετρητή αντίστασης του εδάφους Syscal Jr Switch 48 της Iris Instruments)⁴⁴, η οποία ενετόπισε, περί το κέντρο του χώρου αυτού, τοίχους εις βάθος 30-50 εκ. και εις μήκος, περίπου, 8 μέτρων⁴⁵.

Εφ' όσον τα επιφανειακά ευρήματα του πλάτωματος και τα αποτελέσματα της διασκοπήσεως συνδυασθούν με τα ανασκαφικά ευρήματα της κορυφής του βορείου βραχίονος του όρου, καθίσταται, πλέον, σαφές ότι υφίσταται εκτεταμένος οικισμός, πιθανώς των ΠΕ χρόνων. Εις την ανεσκαμμένη κορυφή του βορείου βραχίονος του όρου υπήρχε μέρος μόνον του ΠΕ αυτού οικισμού⁴⁶. Λόγω του σχηματισμού τού ΜΕ Ι τύμβου και του μυκηναϊκού θολωτού τάφου επί των ΠΕ ερειπίων δεν ήτο δυνατόν να ανασκάψωμε το σύνολον των κτηρίων του ΠΕ οικισμού και, κατά ταύτα, αγνοούμεν την διάρθρωσίν του εις τα κεντρικά σημεία. Εις την περιφέρειά του δεν ενετοπίσθησαν τείχη, καθώς η κορυφή τού βορείου βραχίονος είναι φύσει οχυρή, αντιθέτως προς το χαμηλότερον «πλάτωμα».

Αλλά εις την ανατολικήν κλιτύν του λόφου είχε προ ετών αναφανή εν μέσω της άμμου τμήμα τειχίου, πιθανώς οχυρωματικού, αλλ' αδήλου χρονολογίας, το οποίο δεν ήτο δυνατόν να παρακολουθηθή περαιτέρω λόγω συσσωρεύσεως μεγάλων ποσοτήτων άμμου. Η άμμος μας εμποδίζει γενικότερα να διαπιστώσωμεν, εάν ο οικισμός κατελάμβανε και την ΑΝΑ πλαγιά αυτού του ευρύτερου υψώματος, μέχρι χαμηλά, στο ποταμάκι, οπότε θα ήτο πραγματικά μεγάλος. Όμως, υπάρχουν ωρισμένες ενδείξεις. Εις τα ριζά του λόφου έχουν προκύψει κατά και

43. S. Gaviano - C. Olivas e Prof. Ing. G. Ranieri, Riduzione del Rischio Archeologico con Metodi Geofisici. Casi di Studi nel Sud-Ovest del Peloponneso. Grecia, *Universita degli Studi di Cagliari, Facolta di Ingegneria, Dipartimento di Ingegneria del Territorio. Sezione di Geologia Applicata e Geofisica Applicata*, Cagliari, 2000-2001, 159-195.

44. Τα όργανα διετέθησαν από το Πανεπιστήμιο του Cagliari.

45. Η μέθοδος και τα λεπτομερή αποτελέσματα της έρευνας θα αποτελέσουν αντικείμενον ειδικής, κοινής με τους ξένους συναδέλφους δημοσιεύσεως.

46. Τα υποστατικά με τα εργαλεία διά την καλλιέργεια της γης θα ήσαν εις την πεδιάδα.

ρους (ιδίως μετά από βροχές) ΠΕ χρόνων ευρημάτα, όπως μυλόλιθος, αλλά και όστρακα⁴⁷, τα οποία, επειδή ανευρέθησαν «σφηνωμένα» μέσα εις το έδαφος, υποθέτομε ότι δεν έχουν κυλήσει από υψηλότερα. Ο τύπος και η χρονολόγησί τους δεν διαφέρει από των υπολοίπων ΠΕ ευρημάτων της κορυφής του λόφου.

Από την άλλην πλευρά του «πλατώματος», προς βορράν, ο λόφος του Προφήτη Ηλία έχει πυκνοτάτη βλάστησι και, έτσι, είναι πολύ δύσκολο να εντοπισθή ότι δήποτε εις τις πλαγιές του. Όμως, κατά το έτος 1980, όταν, μετά από λαθροανασκαφή, επραγματοποιήσαμε⁴⁸ καθαρισμόν εις την κορυφή τού λόφου, απεκαλύφθη μερικώς αναμοχλευμένος ΜΕ πίθος με νεκρό, που, προφανώς, ανήκε σε τύμβο.

Στην επίχωσι του πίθου, ανεκαλύφθησαν όστρακα ΠΕ II χρόνων. Εις το σημείο αυτό ενδεικνύται να σημειώσωμε την αναλογία με τον ανεσκαμμένο λόφο της Βοΐδοκοιλιάς (ΠΕ κατοίκησης/ ΜΕ τύμβος), όπως ανεφέρθη ανωτέρω, αλλά και να επισημάνωμε ότι και κάτω από τους άλλους τύμβους της Μεσσηνίας, του Αγίου Ιωάννου Παπουλιών και του τύμβου Καλογεροπούλου, έχομεν ανεύρει κατά την ανασκαφή ΠΕ κεραμική (ιδίως ΠΕ II), η οποία, όμως, σε εκείνες τις θέσεις, δεν συνδέεται με οικιστικά κατάλοιπα της περιόδου.

Εις την ίδια αυτή δοκιμαστική έρευνα εις τον Προφήτη Ηλία ανευρέθησαν και όστρακα ελληνιστικά. Έτσι, η εικόνα δεν φαίνεται να διαφέρει από αυτήν του ανεσκαμμένου τύμβου (Α) της Βοΐδοκοιλιάς, εφ' όσον και εκεί υπάρχει ο ΠΕ οικισμός, ο ΜΕ τύμβος και ελληνιστικής εποχής αγγεία, ειδώλια και λατρευτικά πλακίδια⁴⁹, που προφανώς εσχετίζοντο με τον ή τους νεκρούς του θολωτού τάφου. Με αυτά τα δεδομένα, αν και με κάθε επιφύλαξι, ας μην αποκλείσωμε την

47. Ανευρέθησαν: μνηοειδής λαβή μεγάλου ΠΕ πίθου, τμήμα βάσεως και τοιχώματος ΠΕ αγγείου από καθαρό πηλό με παχύ μεζέ επίχρισμα, καθώς και υψηλό στέλεχος (pedestal base) ΠΕ αγγείου.
48. Γ. Κορρές, ΠΑΕ 1980, 175.

49. Γ. Κορρές, Η προβληματική διά την μεταγενεστέραν χρήση των Μυκηναϊκών τάφων Μεσσηνίας και η εξέλιξι του τυπικού των εν αυτοίς εθμών ταφής και ταφικής λατρείας, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Πάτρα 1980, 2, Αθήναι (1981), 395-97. ΠΑΕ 1982, 200-1, 201-211. Σ.-Ν. Ταράντου, Χώρος ελληνιστικών πλακιδίων εν: Γ.Σ. Κορρές, ΠΑΕ 1983, Α' (1986)173-4. Γ. Κορρές, Δεδομένα Ταφικής και Χθονίας Λατρείας εις το Προϊστορικόν Νεκροταφείον Βοΐδοκοιλιάς Πύλου, *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, τ. Α', Αθήναι 1985, 163-67, πίν. 29-30. G. S. Korres, Evidence for a Chthonian Cult in the Prehistoric Cemetery of Voidokoilia in Pylos (Messenia), *Klio* 70 (1988)2, 311-328. Ειρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, Πήλινα Αναθηματικά Ανάγλυφα Πλακίδια από την Βοΐδοκοιλιά Μεσσηνίας, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα, Σεπτ. 1985, Αθήναι 1987-88/1989, 257-72, πίν. ΛΑ'- ΛΕ'. G. S. Korres, Der griechische Reiter-Heros im Galopp, Ms. Berlin 1986, SS. 9. Ειρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Βοΐδοκοιλιά Μεσσηνίας. Πήλινα Αναθήματα Ελληνιστικής εποχής*, Αθήναι 1991, 229 (δακτυλ.), εικ. 1, πίν. 41. S.E. Alcock, Tomb Cult and the Post-Classical Polis, *AJA* 95 (1991) 447-67, ιδία 461. Η.Κουκουλι-Χρυσανθάκη - V.Machaira - P.A. Pantos, Heros equitans/ Heros sur son cheval, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* VI, 2, Zürich/München 1992, Addenda, 1019, 1030, 1037-38, 1064-66 και, περαιτέρω, πλουσιωτάτη βιβλιογραφία. D.Boehringer, Heroenkulte in Griechenland von der geometrischen bis zur klassischen Zeit, *Klio, Beiträge zur Alten Geschichte*, Beihefte, Neue Folge Band 3, Berlin 2001,243-248.

πιθανότητα διά πολύ ενδιαφέροντα μελλοντικά ευρήματα εις την κορυφήν του λόφου του Προφήτη Ηλία ένδον και πέριξ του εκκλησιδίου.

Η, έστω και περιορισμένη, αυτή μαρτυρία διά ΠΕ χρήσι του λόφου του Προφήτη Ηλία έχει, πιθανώς, περαιτέρω ενδιαφέρον, αν συνδυασθή με, επίσης περιορισμένα, ευρήματα στην άλλη, βόρεια («πίσω») πλευρά τού ιδίου λόφου, προς το Πετροχώρι (στα λεγόμενα κτήματα Ζισκάρ Ντ' Εστέν). Στην παραλία, ανάμεσα εις τα λιγοστά βράχια και την άφθονη άμμο, εντοπίσθησαν ΠΕ χρόνων όστρακα, πράγμα που σημαίνει, είτε ότι η κατοίκησι συνεχίζετο και εις αυτόν τον χώρο, οπότε είναι εντυπωσιακά εκτεταμένη, είτε ότι τα όστρακα «εκύλησαν» μέχρις εκεί από υψηλότερα σημεία του λόφου. Έτσι, κατά κάποιον τρόπο, ενισχύεται η υπόθεσις δια ΠΕ ΙΙ χρόνων κατοίκησι εις τον λόφον του Προφήτη Ηλία, εκτός και αν αυτά τα όστρακα σχετίζονται με το ΠΕ ΙΙ χρόνων νεκροταφείον.

Επιφανειακές ενδειξεις⁵⁰ δι' ύπαρξιν ΠΕ ΙΙ χρόνων νεκροταφείου εντοπίσθησαν ολίγον βορειότερον από το «πλάτωμα», εις την ανατολική κλιτύν του λόφου τού Προφήτη Ηλία. Έτσι, συμπληρώνεται η εικόνα διά την ΠΕ χρόνων παρουσία εις την υπερυψωμένην αυτήν περιοχή.

Αλλά και εις επίσκεψίν μας εις τον λόφον του νοτίου βραχίονος του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, εις την θεωρουμένη ως θέσι της κλασσικής-ελληνιστικής πόλεως της Πύλου-Κορυφασίου, εντοπίσαμε τρία όστρακα, που πιθανώς είναι ΠΕ. Επειδή ήσαν πολύ φθαρμένα, το αναφέρομε με κάθε επιφύλαξιν, πιστεύοντας, όμως, ότι είναι πολύ πιθανή η ΠΕ κατοίκησι και σε αυτήν την θέση-σημείον ελέγχου πάνω από την είσοδο τού όρμου. Παλαιότερον, επίσης εις επιφανειακήν έρευναν εις την περιοχή αυτήν, ο Σπ. Μαρινάτος⁵¹ αναφέρει ότι ήυρε «θραύσματα οψιανού».

Όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι είχαν ανακαλυφθεί επιφανειακά ΠΕ (αλλά και ΜΕ και ΥΕ) ευρήματα και εις την πεδιάδα, μέσα εις την σημερινή λιμνοθάλασσα⁵², όταν αυτή είχε παροδικώς αποστραγγισθεί, δια τα οποία, όμως, η κατάσταση είναι κάπως συγκεχυμένη και δεν παρέχει πλήρη βεβαιότητα. Αυτό είναι λογικόν, διότι έχει εκτελεσθή σειρά έργων μεγάλης εκτάσεως προκειμένου να αποξηρανθή η λιμνοθάλασσα, η ολοκλήρωσι των οποίων, περί το 1962, συνέπεσε με την αρχή της επιφανειακής έρευνας εκ μέρους τού Πανεπιστημίου της Μιννεσότα. Έτσι, η ανεύρεσι οστράκων και λίθων εις ωρισμένα σημεία της επίπεδης έκτασης, που είχε προκύψει με την απομάκρυνσι των υδάτων, δυνατόν να είναι αποτέλεσμα αναμοχλεύσεων και μεταφοράς χωμάτων από μία περιοχή σε άλλη. Η, όπως υποθέτει ο Κ. Pritchett⁵³, η «προϊστορική κεραμεική» που έχει και εκείνος ανεύρει εις την περιοχή, εις το ΒΔ άκρον της λιμνοθάλασσας, έχει μεταφερθή εκεί από μακριά, με την επενέργεια των χειμάρρων.

50. AJA 1964, 232-3, nr. 59. AJA 1969, 149-0, nr. 59 A-E. MME, 264-5, nr. 7.

51. ΠΑΕ 1958, 184 (ενδεχομένως, εκ δραστηριοτήτων με κέντρον το σπήλαιον του Νέστορος).

52. AJA 1964, 232-3. AJA 1969, 149-150.

53. *Studies in Ancient Greek Topography*, Part I, 1965, 6-11.

Πράγματι, πριν γίνουν τα έργα, εις το κέντρον σχεδόν της λιμνοθάλασσας απέλγη τουλάχιστον ένα ποτάμι, το οποίο «μετεκινήθη» εις το ΒΔ άκρον της, διά να επιτευχθή η αποξήρανσι. Πρόκειται διά το ποταμάκι, που σήμερα εκβάλλει στον όρμο, ακριβώς κάτω από τον βόρειο λόφο/ βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς. Αλλά, πριν την μετατόπισι της κοίτης αυτού του ποταμού, δεν υπήρχε χείμαρρος εις το ΒΔ άκρον της λίμνης. Πιθανώς, λοιπόν, τα ευρήματα της θέσεως αυτής να ευρίσκωνται, όπου ευρίσκοντο αρχήθεν και να μη έχουν μεταφερθή άλλοθεν.

Εξ άλλου, αυτό που πρέπει να προσεχθή είναι ότι, εκτός της κεραμεικής, αναφέρεται και ανεύρεσι λίθων, που προέρχονται από κτίσματα μέσα εις την πεδιάδα. Τέτοιοι λίθοι σημειώνονται εις διάφορα μέρη και όχι σε μία, έστω νοπή ευθεία, που θα ημπορούσε να είναι η κοίτη, ο ρους ενός ποταμού. Αλλά, ακόμη και εις την περίπτωση που έχουν μετακινήθη από τις αρχικές τους θέσεις, θεωρούμε, ότι είναι πολύ πιθανόν τα ευρήματα αυτά να μην είναι «φερτά», αλλά να σχετίζονται με την κατοίκησι της ιδίας της πεδιάδος. Επίσης, είναι πολύ δύσκολον να θεωρηθή ότι λίθοι, που έχουν παρασυσρθή από τα νερά ενός ποταμού ή χειμάρρου, ημπορούν να κρατήσουν μια τέτοια μορφή και συνοχή, που να είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν ως προερχόμενοι από κτίσματα⁵⁴. Η (μετά τις παλαιότερες αυτές έρευνες) ανεύρεσι ΜΕ ταφής εις πύθον εις το ΒΔ τμήμα της λίμνης, εις θέσι που χρησιμοποιήθηκε αργότερα και ως ελληνιστικό νεκροταφείο, νομίζομε ότι ενισχύει την άποψί μας αυτή, ότι, δηλαδή, εις εκείνο το σημείο σώζεται η αρχική κατάστασι (βλ. κατωτ.)⁵⁵. Τέλος, παρατηρώντας το σχεδιάγραμμα, όπου σημειώνονται οι θέσεις των προϊστορικών ευρημάτων⁵⁶, οφείλομε να σημειώσομε ότι όλες ευρίσκονται «πίσω» από την τότε ακτογραμμή, όπως αυτή έχει αποκατασταθή από τους γεωλόγους⁵⁷.

Οι αμερικανοί ερευνηταί⁵⁸, που είχαν ανεύρει εις τις ίδιες θέσεις κεραμεική ΠΕ, ολίγη ΜΕ χρόνων και ΥΕ ΠΙΒ περιόδου, εθεώρησαν ότι αυτή η μεγάλη χρο-

54. Αναλυτική περιγραφή τους δεν δίδεται και, βεβαίως, ενδείκνυται να διατηρούμε κάθε επιφύλαξι, διότι δυνατόν να προέρχωνται ακόμη και από πολύ μεταγενέστερα κτήρια, που, πιθανώς, υπήρχαν εις την περιοχή της πεδιάδος.

55. Οποσδήποτε δεν παραγνωρίζομε το γεγονός ότι όλη αυτή η εκτεταμένη πεδιάδα είναι προ-σχωσιγενής, όμως, ακριβώς όπως σημειώνεται από τους γεωλόγους, είναι πιθανόν εις το βάθος, κάτω από τις προσχώσεις, να κρύπτει ευρήματα της Εποχής του Χαλκού, όπως, περαιτέρω προς την ενδοχώρα, ο ύψους 6 μέτρων βολωτός τάφος του Οσμάναγα (πλησίον του σημερινού χωριού Κορυφασίου), ο οποίος σήμερα είναι υπόγειος.

56. *AJA* 1964, Pl. 71.

57. J. C. Kraft, G.R. Rapp, S.E. Aschenbrenner, ένθ' ανωτ., 202, fig.6.

58. *AJA* 1964, 232-3. Οι έρευνες των Αμερικανών στο ΒΔ τομέα της λίμνης απεκάλυψαν αδιαμφισβήτητα κατάλοιπα ΠΕ και ΥΕ κατοικήσεως. Τότε, εις εποχήν κατά την οποία δεν είχαν ακόμη διεξαχθή γεωλογικές έρευνες εις την περιοχή, εκείνοι σημειώνουν (*AJA* 1964, 240) ότι δεν θεωρούν βεβαία την ύπαρξι λιμνοθάλασσας κατά τους προϊστορικούς χρόνους, αλλά, πάντως, αν υπήρχε, θα ήτο πολύ μικρότερη. Τούτο σημαίνει ότι τα ευρήματα εις εκείνα τα σημεία δεν τους έδωσαν την εικόνα ότι ήσαν αναμοχλευμένα.

νολογική διαφορά, μαζί με την διασπορά των ευρημάτων σε μεγάλην έκταση, καθιστά μάλλον απίθανη την περίπτωση να αντιπροσωπεύουν συνεχή κατοίκηση.

Η έκταση είναι, πράγματι, μεγάλη. Όμως, επειδή θα καλλιεργείτο εντατικά και κατά το παρελθόν, όπως και τώρα, είναι πιθανόν να υπήρχαν αγροικίες κατεσπαρμένες σε όλη την περιοχή, όπως και τώρα, οι οποίες, όμως, θα συνεδέοντο, τόσο μεταξύ τους, όσο και με το πλέον «κεντρικό» τμήμα του οικισμού, που θα ήτο πλησιέστερο προς την θάλασσα και το λιμάνι. Αλλά, επίσης, οι έρευνες των τελευταίων ετών έδειξαν, ότι η πλέον συνηθισμένη περίπτωση με τους μεσσηνιακούς οικισμούς είναι η συχνά αδιάσπαστη συνέχεια, ή, αλλιού, μία «ασυνεχής συνέχεια», εις την χρήση των θέσεων σε όλες τις περιόδους της Εποχής του Χαλκού (Κοκοράκου, Καστρούλια, Ρούτση, Παπούλια, Κορυφάσιον-Χαρατοσάρη, Βιγλίτσα Τραγάνας, Βοϊδοκοιλιά).

Εις αυτήν την περίπτωση, η εικόνα δια την ΠΕ χρόνων Βοϊδοκοιλιά είναι αυτή ενός πολύ μεγάλου οικιστικού κέντρου, ιδίως εάν θεωρήσουμε ότι η κατοίκηση ήτο ενιαία: α) μεταξύ της κορυφής του βορείου βραχίονος/λόφου του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, β) του «πλατώματος», γ) του συνεχόμενου λόφου με το εκκλησίδιο του Προφήτη Ηλία δ) σημείων προς Βορράν, προς το Πετροχώρι, καθώς και ε) της πεδιάδος. Τότε, πρόκειται, πλέον, διά οικισμόν πραγματικά μεγάλης εκτάσεως.

Αυτό κάθε άλλο παρά απίθανο φαίνεται. Αν λάβωμε υπ' όψιν μας την διαφορετική διαμόρφωσι της περιοχής κατά την Εποχή του Χαλκού, είναι φυσικόν να υπήρχε οικισμός εις το καιρίο σημείο, εις τον μυχό του κόλπου του Ναυαρίνου, που θα εχρησίμευε ως λιμάνι, σε μία εποχή, κατά την οποία η στάθμη της θαλάσσης ήτο χαμηλοτέρα⁵⁹ και, συνεπώς, μεγαλύτερο μέρος της ξηράς θα ήτο ελεύθερο από νερά και θα αποτελούσε κατοικήσιμη και καλλιεργήσιμη έκταση (Εικ.5).

Η περιοχή της σημερινής λιμνοθάλασσης ήτο ξηρά, που, όμως, διεσχίζετο από ποτάμια και είχε και πηγές νερού. Το νερό θα καθιστούσε εύφορη την καλλιεργήσιμη γη και θα παρείχε εύκολην ύδρευσι εις τους κατοίκους της περιοχής. Αυτά τα δεδομένα, σε συνδυασμό με την ύπαρξι ενός μεγάλου φυσικού όρμου, που αποτελεί προστατευμένο λιμάνι, καθιστούν την θέσι εξαιρετικά ευνοϊκή προς κατοίκησην από ένα πληθυσμό, όπως ο των ΠΕ II χρόνων, ο οποίος εστήριζε την οικονομία του τόσο εις την γεωργία, όσο και εις τις θαλάσσιες επικοινωνίες. Αν δεν υπήρχε εκεί μία πραγματική «πόλη» κατά τους ΠΕ II χρόνους, πού θα υπήρχε;

59. J. C. Kraft, G. R. Rapp, S. E. Aschenbrenner, Paleogeographic Reconstructions of Coastal Aegean Archaeological Sites, *Science* 195 (1977) 943.

Η ΜΕ κατοίκηση

Οι ανασκαφές στην κορυφή του βορείου βραχίονος/λόφου του όρου της Βοΐδοκοιλιάς⁶⁰, αποκάλυψαν ότι, μετά από κάποιο διάστημα εγκατάλειψης από την καταστροφή του ΠΕ Ι οικισμού, κατεσκευάσθη, κατά τους πρώιμους ΜΕ χρόνους, τύμβος (ο Α) με ταφές εις πίθους, ακτινωτά τοποθετημένους εις την περιφέρειά του.

Η ύπαρξι του ΜΕ τύμβου εις την κορυφή αυτού του λόφου δημιουργεί την εύλογη απορία διά την θέσι του οικισμού, που θα εσχετιζετο με το ταφικό μνημείο. Πιθανή είναι η θέσι του «πλατώματος» ολίγον χαμηλότερον του λόφου, όπου, πάντως, έχει ανευρεθῆ έν μόνον ΜΕ όστρακο⁶¹. Η ΝΑ πλαγιά του λόφου αποτελεί, επίσης, πιθανή θέσι διά τον οικισμό. Εκεί έχουμε ανεύρει (1984) όστρακο από ΜΕ αγγείο⁶².

Ο βορείως του «πλατώματος» υψηλός λόφος με το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία εις την κορυφή, είναι θέσι που θα προσείλκυε το ενδιαφέρον διά χρήση οικιστική ή ταφική, καθώς δεσπόζει ευρυτάτης περιοχής προς την ξηρά και την θάλασσα, ενώ ο ίδιος ο λόφος είναι ορατός από σημαντικές θέσεις της ενδοχώρας, όπως ο Εγκλιανός, η Τραγάνα ή του Ρούτση.

Κατά επίσκεψί μας εκεί (1980)⁶³ διεπιστώσαμε ότι είχε γίνει λαθροανασκαφή στο εσωτερικό της εκκλησίας, αλλά και εκτός αυτής. Μετά από μικρή, δοκιμαστική έρευνα⁶⁴, ανεφάνη τμήμα χείλους ΜΕ ταφικού πίθου, όμοιου προς αυτούς της Βοΐδοκοιλιάς⁶⁵, ο οποίος περιείχε παλαιόθεν υπό αρχαιοκαπήλου αναμοχλευμένο νεκρό. Καθώς, αφ'ενός μεν υπήρχε πανσπερμία λίθων εις τον χώρο και αφ'ετέρου το στόμιον του πίθου ήτο εστραμμένο προς τα έξω εν σχέσει με την κορυφή του λόφου, πιστευόμε ότι υπήρχεν εις αυτό το σημείο τύμβος (Βοΐδοκοιλιάς Β). Το κέντρο του θα ευρίσκετο προς την κορυφή του λόφου, κάτω από το εκκλησίδιον του Προφ. Ηλία, θα είχε λίθινον μανδύα και ταφικούς πίθους τοποθετημένους ακτινωτά και οριζοντίως, με το στόμιον προς την περιφέρειά του, θα ήταν δηλαδή αντίστοιχος προς τον ήδη ανεσκαμμένο του λόφου της Βοΐδοκοιλιάς, αλλά και προς αυτόν του Αγίου Ιωάννου Παπουλιών⁶⁶.

Έτσι, παραμένει ανοικτό το ζήτημα της θέσεως του ΜΕ οικισμού της Βοΐδοκοιλιάς, χωρίς να αποκλείωνται οι προαναφερθείσεις τοποθεσίες, όπως το πλάτωμα,

60. Γ. Σ. Κορρές, ΠΑΕ 1975, 512-4. ΠΑΕ 1976, 254-265. Έργον 1976, 138. ΠΑΕ 1977, 242-295. Έργον 1977, 128-139. ΠΑΕ 1978, 347-360. ΠΑΕ 1979, 143-154.

61. ΑΙΑ 1961, 243.

62. Είναι όστρακο από καθαρό πηλό, έχει αμφίκυκλο λαμό και χείλος διαμέτρου, περίπου, 14εκ.

63. Εκ νέου και κατά το θέρος 1984.

64. Από το μέλος των «Ανασκαφών Πύλου» κ. Γ. Σταθόπουλου.

65. Γ. Σ. Κορρές, ΠΑΕ 1980, 174-5.

66. Εντυπωσιακή ακτινωτή διάταξι περίξ του κέντρου του υψώματος με το στόμιον προς την περιφέρειαν παρατηρείται εις τους μικρούς θολωτούς τάφους του εξάρματος των Καμινίων Κρημιυδιών (μεταξύ Φουρτζόβρουσης και Γουβαλάρη Κουκουνάρας), οι οποίοι, εξελικτικά, σαφώς «αντικατέστησαν»/ διαδέχθηκαν την θέσι που είχαν οι πίθοι των προγενεστέρων τύμβων.

αλλά και κάποια άλλα, χαμηλότερα σημεία του λόφου του Προφήτη Ηλία. Η ύπαρξι, μάλιστα, δύο τύμβων σε τόσον μικρά απόστασι μεταξύ τους, δημιουργεί «απαίτησι» για ένα αρκετά μεγάλο οικισμό ή, τουλάχιστον, διά δύο μικροτέρους. Η απάντησι εις αυτό θα διευκρινούσε πολλά ερωτήματα σχετικά με την χρήσι των τύμβων- όπως, κατά πόσον εκάτερος τύμβος προωριζετο διά μίαν μόνον οικογένεια ή διά γένος⁶⁷.

Αντίστοιχη περίπτωσι φαίνεται αυτή της περιοχής των Παπουλιών, όπου, πέρα του ανεσκαμμένου τύμβου του Αγ. Ιωάννου, υπάρχουν πολλοί τύμβοι εις την μείζονα περιοχή, σε μικρές αποστάσεις μεταξύ τους⁶⁸.

Ας σημειώσωμε, επίσης, ότι ολίγα, μικρά, προϊστορικά όστρακα, από τα οποία δύο φαίνονται ΜΕ χρόνων⁶⁹, ανευρέθησαν εις το νότιον σημείο του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς κατά το έτος 1984. Τα όστρακα πιθανώς να κατέληξαν εκεί από υψηλότερα σημεία του υπερκειμένου λόφου.

Όπως αναφέρθη προηγουμένως⁷⁰, ΜΕ όστρακα, αν και ολίγα, έχουν ανευρεθί και εις την πεδιάδα (εις την σημερινή λιμνοθάλασσα), όπου, εξ άλλου, έχουν ανευρεθί και όστρακα ΠΕ και ΥΕ χρόνων.

Εις αυτά, ας προσθέσωμε ότι, κατά την ανασκαφή ελληνιστικών τάφων εις το Διβάρι, εις την ΒΔ όχθη της λίμνης, δίπλα στον δρόμο Πετροχωρίου Βοϊδοκοιλιάς⁷¹, ανευρέθη ταφικός πίθος, το στόμιον του οποίου εφράσσετο με δύο σχιστολιθικές πλάκες. Ο πίθος περιείχε ταφή και μία ΜΕ προχοΐσκη. Δεν αναφέρονται άλλα προϊστορικά ευρήματα. Ίσως αυτό να ήτο το μόνον που είχε απομείνει από την χρήσι της θέσεως αυτής κατά την ΜΕ εποχή ή ίσως άλλα ευρήματα να υπάρχουν σε σημεία, που δεν ανεσκάφησαν κατά την συγκεκριμένη έρευνα. Πρέπει να σημειώσωμε ότι η θέση αυτή δεν είναι περιόπτη, όπως οι δύο άλλες. Αυτό, βεβαίως, δεν αποκλείει την πιθανότητα να έχει υπάρξει εκεί τύμβος, ακόμη και αν δεν ήτο «τηλεφανής» και, σε κάθε περίπτωση, να έχει υπάρξει εκεί μία ΜΕ ταφή εις πύθον. Το βέβαιον είναι ότι ο πίθος αυτός ανευρέθη εις την αρχική του θέση, που είναι το άκρον/το όριον της πεδιάδος, πολύ κοντά εις τον λόφο, που την κλείει προς Δυσμάς.

Με τρεις, λοιπόν, ταφικές θέσεις εις την περιοχή, είναι φυσικόν να αναμένωμε την ύπαρξι εκτεταμένου οικισμού της Μεσαίας Εποχής του Χαλκού, ο οποίος δεν αποκλείεται να ευρίσκετο ακόμη και εις την πεδιάδα και ο οποίος πιθανόν να

67. Δι' όλους τους νεκρούς των τύμβων προβλέπεται έρευνα DNA.

68. Αυτό το έχει σημειώσει ο Σπ. Μαρινάτος εις τα Ημερολόγια του και το έχομε διαπιστώσει κατά την διάρκεια επισκέψεών μας εις την περιοχή. Τούτο, βεβαίως, συμβαίνει και εις άλλες περιοχές, όπως επί παραδείγματι εις το Άργος.

69. Είναι δύο μη χαρακτηριστικά, μετρίως χονδροειδή (semi-coarse) όστρακα.

70. Κατά την συζήτησι διά την ΠΕ κατοίκισι εις την περιοχή.

71. Ν. Καλτσάς, ΑΔ 36 (1981) Χρον., 152 και ΑΔ 37 (1982) Χρον., 137. Δεν αναφέρεται κάτι σχετικόν εις την δημοσίευση των ελληνιστικών τάφων: Ν. Καλτσάς, Από τα Ελληνιστικά Νεκροταφεία της Πύλου, ΑΔ 38 (1983): Μελέτες, 1-77, όμως παρατίθεται σχεδιάγραμμα της περιοχής με την θέση του νεκροταφείου, καθώς και φωτογραφία.

εξελίχθη ως συνέχεια του ΠΕ II οικισμού ή να είχε τη μορφή διεσπαρμένων αγκοκνημάτων.

Η ΥΕ κατοίκηση

Ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος του βορείου βραχίονος/λόφου του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, αν και με μακράν χρήσιν, δεν έδωκεν ιδιαίτερος σημαντικά ευρήματα⁷², διότι είχε συληθή. Ας σημειώσωμε, επίσης, ότι, μέχρι στιγμής, τουλάχιστον, δεν έχει ανευρεθή άλλος θολωτός τάφος εις αυτήν την περιοχήν, αντιθέτως με αυτό που συχνά συμβαίνει: να απαντώνται οι θολωτοί τάφοι κατά ζεύγη ανά την Μεσσηνία.

Η ύπαρξι αυτού του τάφου εις την περιοχή μάζ «υποχρεώνει» να αναζητήσωμε τον σχετικόν οικισμό, και, μάλιστα, οικισμό με μεγάλη διάρκεια, αφού ο τάφος φαίνεται ότι εχρησιμοποiehή επί αιώνες, από το 1530/1500 έως το 1200 π. Χ.

Παρά την έλλειψι επιφανειακών ευρημάτων-μαρτυριών, ως μία από τις πιθανές θέσεις ημπορεί να θεωρηθή το «πλάτωμα», που ευρίσκεται κοντά στην κορυφή του λόφου με τον τάφο, αφού η γειτνίασι οικισμού και τάφων αποτελεί συνήθη πρακτική των Μυκηναίων (Τουβαλάρη Κουκουνάρας, Εγκλιανός, Περιστεριά).

Αλλά και η ανεύρεσι ΥΕ κεραμεικής μαζί με ΠΕ και ΜΕ⁷³ εις την πεδιάδα υποδεικνύει, κατά τις ανωτέρω αναφερθείσες υποθέσεις, κατοίκηση της πεδιάδος και κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ανεύρεσι εδώ κεραμεικής των ΥΕ III Β χρόνων, που συμπίπτει με την άνθηση του ανακτορικού κέντρου του Εγκλιανού, αλλά και, γενικότερα, των μυκηναϊκών ανακτόρων. Είναι περισσότερον από βέβαιον ότι οι δύο αυτές περιοχές θα εσχετιζοντο στενά μεταξύ τους.

Ιδιαίτερον, κατά την γνώμη μας, ενδιαφέρον έχει η ανεύρεσι Μυκηναϊκών καταλοίπων εις τον νότιον λόφο του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, όπου, επί τη βάσει των πηγών, αλλά και των ευρημάτων, τοποθετείται η κλασική-ελληνιστική πόλη Πύλος, την οποίαν περιγράφει ο Παυσανίας εις τα «Μεσσηνιακά» του (36,2-4), ως ευρισκομένη εις το ακρωτήριο Κορυφάσιο. Αλλ' είναι αξιοσημείωτο για το πόσο έντονη ήτο η παράδοσι στην περιοχή ότι και ο Θουκυδίδης (4,3) αναφερόμενος στα γεγονότα του 425 π.Χ. ονομάζει την χερσόνησο του Κορυφασίου «Πύλο», παρόλο που την εποχή εκείνη ήταν έρημη από κατοίκους. Η θέση πρέπει να επανοικίσθη μετά το 369 π.Χ.⁷⁴

Εις τον ίδιο χώρο οι ερευνητές σημειώνουν την ύπαρξι καταλοίπων της αρχαιότητας, ίσως και μυκηναϊκών χρόνων.

72. Σπ. Μαρινάτος, *Έργον* 1956, 90-93. ΠΑΕ 1956, 202 -3. *Έργον* 1958, εικ. 156. ΠΑΕ 1958, 184. BCH LXXXI (1957) 558. AD 16(1960) Β', 114,5. Lolos, *Pottery*, 179-181. AJA 1961, 243, nr. 60. *MME*, 264-5, nr. 8.

73. AJA 1964, 232-3.

74. Ν.Παπαχατζή, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά/Ηλιακά*, 1965, 190.

Ο J. G. Frazer σημειώνει την ύπαρξη εις διάφορα σημεία του Παλαιοκάστρου «κυκλωπείων» τειχών, χωρίς να διευκρινίζει κατά πόσον ο χαρακτηρισμός αφορά εις την τεχνική κατασκευής ή εις την χρονολόγησί τους κατά την μυκηναϊκή περίοδο⁷⁵.

Ο Σπ. Μαρινάτος διήνοιξε δοκιμαστικές τάφους εις τους αμμόλοφους του νοτίου τμήματος του όρου της Βοϊδοκοιλιάς, οι οποίοι έχουν συσσωρευθεί εκεί επί αιώνες και οι οποίοι φθάνουν εις ύψος 4 μέτρων⁷⁶. Ανεκάλυψε λείψανα κλασικής και ελληνιστικής εποχής, αλλά και χριστιανικούς τάφους. Σημειώνει, όμως, επίσης: «Εις τα βαθύτατα στρώματα, κυρίως μεταξύ των ρωγμών του βράχου, ανακαλύφθησαν ελάχιστα μικρά Μυκηναϊκά όστρακα και πήλινα ή εκ στεατίτου κωνικά σφονδύλια». Σχετικά οικοδομικά κατάλοιπα, όμως, δεν ανευρέθησαν τότε.

Οι αμερικανοί ερευνητές⁷⁷ αναφέρουν ότι κατά τις έρευνες επιφανείας στην ίδια περιοχή εντόπισαν, εκτός από «προ-μυκηναϊκή κεραμική» (δεν προσδιορίζουν χρονολόγησι), και κεραμική Μυκηναϊκών χρόνων, και, μάλιστα, της ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, υψηλόποδες κύλικες και διακοσμημένα όστρακα.

Αξίζει εν προκειμένω να προσέξωμε την περιγραφή του Πανσανία εις τα «Μεσσηνιακά» (36,2-4)⁷⁸, όπου αναφέρει ότι εις την ελληνιστική πόλι της Πύλου-Κορυφασίου, την οποία επισκέπτεται, υπήρχε ο οίκος (όπου μάλιστα φημιολογείτο ότι υπήρχε και απεικόνισις του Νέστορος) και το μνήμα του Νέστορος. Αναφέρει, ακόμη, την ύπαρξη σπηλαίου συνδεδεμένου με τον μυθικό Νέστορα, επίσης μέσα στην πόλη (και σπήλαιο, πράγματι, υπάρχει στον λόφο του Κορυφασίου), αλλά και την ύπαρξη του τάφου του Θρασυμήδους «σε μικρά απόστασι» από αυτήν, όπως πράγματι συμβαίνει με τον ανεσκαμμένο θόλο του βορείου βραχίονος/λόφου του όρου της Βοϊδοκοιλιάς (αν δεν πρόκειται για κάποιον άλλο).

Ο θολωτός αυτός τάφος δεν είναι ιδιαιτέρως επιμελημένης κατασκευής, όμως, κατέχει μία τόσον εξέχουσαν θέσιν εις το περιβάλλον, ώστε δημιουργεί αυτομάτως ενδιαφέρον δια τους κατοίκους του, οι οποίοι δεν θα ήσαν ασήμαντα πρόσωπα. Από αυτή την άποψιν η απόδοσι του τάφου από τον Πανσανία εις τον «επώνυμο» Θρασυμήδη ημπορεί να μας επιτρέψη κάποιες σκέψεις. Βεβαίως, τα ευρήματα υποδηλώνουν την μακράν χρήση του τάφου, από το 1500 έως το 1200 π.Χ., πράγμα που σημαίνει ότι ο Θρασυμήδης δεν θα ήτο ο μοναδικός κάτοικός του, πιθανώς, όμως, να ήτο ο τελευταίος. Και εφ' όσον θεωρήσωμε ότι παγία συνήθεια

75. Pausanias' *Description of Greece*, IV, New York 1965, 456 αναφέρει ότι στη Ν. και τη ΒΑ πλευρά του Παλαιοκάστρου υπήρχαν κατάλοιπα αρχαίων οικοδομημάτων, μερικά από τα οποία ήταν «of rough Cyclopean masonry». Επίσης, αναφέρει ότι εις την δυτική πλευρά «there is a large piece of a Cyclopean wall».

76. ΠΑΕ 1958, 184-7.

77. ΑΙΑ 1961, 243.

78. Νικ. Δ. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βιβλία IV, 5.6, Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, 174 κ.εξ.

των Μυκηναίων ήτο να κατασκευάζουν τους θολωτούς τάφους σε πολύ μικρά απόστασι από τους χώρους κατοικίας τους, τότε πρέπει να υποθέσωμε ότι ο Θρασυμήδης ή και οι θαμμένοι εις τον ίδιο τάφο πρόγονοί του είχαν και κάποια οικιστική συνάφεια με την περιοχή.

Έτσι, τα αναφερόμενα από τον Παυσανία ίσως να μην είναι καθόλου μυθεύματα. Όσον κανείς δεν ημπορεί να αγνοήσει την ύπαρξι ανακτόρων εις τον Εγκλιανό, όπου πιθανώς θα διέμεναν ο Νέστωρ και η οικογένειά του και από όπου θα ησκαίτο η εξουσία, όπως υποδηλώνει και η εύρεσις των πινακίδων, ομοίως δεν ημπορεί να αρνηθή ότι είναι εξαιρετικά πιθανόν να υπήρχε οίκος του Νέστορος ή οίου δήποτε προγενέστερου μυκηναίου άρχοντα εις την τόσον σημαντικήν αυτήν θέσι με το λιμάνι.

Εν προκειμένω, σημαντική είναι η αναφορά τού Παυσανία ότι «του λιμένος προβέβληται η νήσος Σφακτηρία». Επειδή το όνομα της νήσου είναι πολύ χαρακτηριστικό⁷⁹, είναι προφανές ότι πρόκειται δι' αυτήν την περιοχή. Και, βεβαίως, αν υπήρχε πόλι εις τον μυχώ του όρμου του Ναυαρίνου ήδη από τα ΠΕ χρόνια, πώς δεν θα ήτο απόλυτα φυσικόν να υπάρχη κατά την ακμαιοτάτη Μυκηναϊκή εποχή;

Τόσον η πεδιάδα, όσον και οι γύρω λόφοι, θα κατοικούντο πυκνά. Δι' αυτό και η παράδοσι έμεινε τόσον ζωντανή εις τους μεταγενεστέρους κατοίκους της περιοχής και δι' αυτό υπήρξε και εκδήλωσι προγονολατρείας- ηρωολατρείας κατά τον 3^{ov} αιώνα π. Χ. γύρω από τον θολωτό τάφο της Βοϊδοκοιλιάς.

Ακόμη και αν ο Νέστωρ είχε τα ανάκτορά του εις τον Εγκλιανό, είναι απολύτως φυσικό να είχαν «οίκον» εις το λιμάνι της πόλης του και, αργότερον, ίσως να υπήρξε και μνημείο προς τιμήν του, αν όχι και ο τάφος του⁸⁰. Ένα βασιλείο, που στήριζε μεγάλο μέρος της οικονομίας του στη θάλασσα, αλλά και ήτο εις θέσιν να προσφέρει 90 πλοία δια την Τρωική εκστρατεία, δεν ημπορεί παρά να είχε οργανωμένο λιμάνι με κατοίκους δραστηριοποιούμενους σε αυτό.

Εάν θεωρήσωμε ότι το κείμενο της Οδύσσειας, που αναφέρεται στην επίσκεψη του Τηλέμαχου στην Πύλο προκειμένου να μάθει νεότερα για τον πατέρα του⁸¹, έχει σπέρματα αληθείας, τότε η περιγραφή παρουσιάζει ενδιαφέρον. Ο Τηλέμαχος φθάνει με το πλοίο του εις την «καλοκτισμένη πόλι» της Πύλου⁸², όπου βλέπει το λαό να επιτελή θυσιές προς τιμήν του Ποσειδώνος. Εισπλέουν στο λιμάνι,

79. W. A. McDonald, *Sphagia-Sphakteria, Πελοποννησιακά, Γ'-Δ'* (1958-1959) 47-81. I. Προμπονά, *Σφακτηρία: εκλήθη από του συμβεβηκότος τω 425 π.Χ.; Πλάτων 41* (1989) 21-23, όπου καταδεικνύεται ότι το όνομα της νήσου σχετίζεται με τις λέξεις *δια-σαξ*, προς δήλωσιν του βραχώδους και απόκρημνου του εδάφους της.

80. Η λέξις «μνήμα» κατά τους H. Liddell- R.Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, ημπορεί να σημαίνει «πράγμα προς ανάμνησιν προσώπου τινός» ή «ύψωμα τι ή οικοδόμημα εις τιμήν νεκρού, μνημείον, τάφος»

81. Οδύσσεια γ, στ. 4 κ.εξ.

82. «οί δὲ Πύλον, Νηληϊος ἐυκτίμενον πτολίεθρον/Ἴξον»

κατεβάζουν τα πανιά του πλοίου και το προσορμίζουν, απ' ό,τι φαίνεται εις μικράν απόστασιν από την συνάθροιση.

Σύμφωνα με την περιγραφή, υπήρχαν στην παραλία εννέα «έδρα» και σε κάθε μία από αυτές είχαν λάβει θέσι «πεντηκόσιοι» Πύλιοι. Πρόκειται, δηλαδή, για μία συνάθροιση 4500 ατόμων, που, ίσως μάλιστα, ήταν μόνον άνδρες, όπως διαφαίνεται από αναφορά λίγο παρακάτω⁸³. Έτσι, εφόσον εις αυτόν τον αριθμό προσθέσουμε ανάλογον αριθμό γυναικών και, βεβαίως, μεγαλύτερον αριθμό παιδιών, τότε το πυλιακόν «πτολίεθρον» φαίνεται να είχε μάλλον μεγάλο πληθυσμό.

Φαίνεται, επίσης, λογικό να επιτελή ο Νέστωρ θυσίες εις τον Ποσειδώνα, όχι σε μία οια δήποτε ερημική παραλία, αλλά στην παραλία κάτω από τον οίκο του, στην πόλι - λιμάνι του, όπου είναι πολύ πιθανόν να υπήρχε ιδιαίτερος χώρος λατρείας του θεού και όπου θα υπήρχαν και οι εννέα «έδρες», ό,τι και αν αυτή η λέξι σημαίνει⁸⁴.

Φαίνεται, επίσης, λογικό ότι ο Τηλέμαχος ή μάλλον, επειδή αυτός ήταν πολύ νέος, οι εμπειρότεροι ναυτικοί που θα τον συνόδευαν και θα του έδειχναν το δρόμο, να ωδήγησαν το πλοίο όχι σε μια οποιαδήποτε παραλία, αλλά εις το γνωστό εις τους ναυτιλλομένους λιμάνι της Πύλου. Εκεί, σε κάθε περίπτωση, ο Τηλέμαχος θα ημπορούσε να προσορμίση με ασφάλεια το πλοίο του και να κατευθυνθή προς τα ανάκτορα, διά να συναντήση τον Νέστορα.

Ο Τηλέμαχος έγινε δεκτός από τους Πυλίους με όλους τους όρους της καλής φιλοξενίας. Έλαβε μέρος στις τελετές και στο συμπόσιο και απεφασίσθη η μετάβασί του στην Σάρπη. Ο Νέστωρ δεν αφήνει τον Τηλέμαχο να κοιμηθεί την νύκτα στο πλοίο, αλλά τον προσκαλεί στον οίκο του⁸⁵. Ξεκινά πρώτος ο ίδιος, με τη συνοδεία των υιών και των γαμβρών του και «ἐὰ πρὸς δώματα καλὰ»⁸⁶. Δεν αναφέρεται ο τρόπος της μεταβάσεως. Πιθανώς, μετά την λήξιν της εορτής, να μην επήγαν μακρύτερα από τον οίκο του Κορυφασίου, διαφορετικά είναι πιθανόν ότι θα υπήρχε αναφορά σε χρήση αλόγων ή αμαξιών, προκειμένου να καλυφθεί ευκολότερα η απόστασι μέχρι τον Εγκλιανό. Φθάνοντας εκεί, ο Νέστωρ τους «κέρασεν» παλαιό γλυκό κρασί και έπειτα «ἔβαν οἰκόνδε ἕκαστος»⁸⁷ - ίσως σε οικίες που κάθε μέλος της οικογενείας είχε μέσα στην πόλη. Τίποτε εις την περιγραφή δεν μας επιτρέπει να αναγνωρίσωμε για ποια πόλη πρόκειται, έτσι που μόνον υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν.

83. «ἄξον δ' ἔξ Πυλίων ἀνδρῶν ἄγυρι τὲ καὶ ἔδρας», ενθ' ανωτ., στ. 30

84. Η λέξι μπορεί να σημαίνει απλώς τον χώρο, όπου κάθονταν οι συμμετέχοντες στη συνάθροιση, μπορεί να σημαίνει κάποιες κατασκευές (καθίσματα / έδρανα) ή ακόμη και κάποια αντιπροσωπευτικῆ εἴδους, αφού είναι καθορισμένος ο αριθμός των εδρών, αλλά και ο αριθμός των καθημένων. Αν, επίσης, δεν έχει να κάνει με κάποια θρησκευτικὰ δεδομένα (ο αριθμός εννέα), είναι πιθανόν να σχετίζεται με την ποιητικῆ ἄδεια την οποία έχει γενικότερα λάβει ο Όμηρος από την Ιστορία.

85. «ἐνὶ οἴκῳ.....ἐνευδεῖν», Οδ. γ, 350.

86. Οδ.γ, 387.

87. Οδ.γ, 396.

Αυτό που απαιτείται, διά να αποδειχθή των λόγων το αληθές, είναι περαιτέρω έρευνα, επιφανειακή, και, κυρίως, ανασκαφική.

Γεωλογικές έρευνες των τελευταίων ετών⁸⁸ απεκάλυψαν ότι εις την περιοχή βορείως του χωρίου Ρωμανού και ολίγον χαμηλότερον από την θέσι των θολωτών τάφων της Τραγάνας, είχε δημιουργηθή, κατά την Υστέρα Εποχή του Χαλκού τεχνητό λιμάνι, καθώς και τεχνητή λίμνη, διά να το εφοδιάξη με καθαρό νερό. Αυτό επετεύχθη με την εκτροπή του ποταμού Σέλα, που περνά πλησίον των ανακτόρων του Εγκλιανού και ο οποίος, εις την φυσική του ροή, θα εξέβαλλε εις την περιοχή της Βοΐδοκοιλιάς/στον βόρειο μυχό του λιμανιού της Πύλου.

Το ερώτημα που τίθεται είναι, κατά πόσον αυτή η μεγαλόπνοη κατασκευή, που πιθανόν να έγινε γύρω στα 1400 ή/και στα 1200 π.Χ., σημαίνει και την μετακίνηση του κέντρου βάρους από την περιοχή της Βοΐδοκοιλιάς. Οι μαρτυρίες είναι αρκετά ενδεικτικές: εις την πεδιάδα έχει ανευρεθή κεραμεική της ΥΕ III Β περιόδου, που μάλλον προέρχεται από κατοικημένη περιοχή, αν και έχει σημειωθή η πιθανότητα να είναι «φερτή». Όμως, κεραμεική της ίδιας «ανακτορικής» περιόδου έχει ανευρεθή εις τις υπώρειες του Παλαιοκάστρου, εις τον οικισμό του Κορυφασίου-Πύλου, όπου, βεβαίως, προέρχεται από κατοίκηση του χώρου. Επίσης, ο θολωτός τάφος φαίνεται να χρησιμοποιείται μέχρι και το 1200 π. Χ. Συνεπώς, η περιοχή αυτή του λιμανιού δεν θα έπαψε να χρησιμοποιείται καθ' όλην την διάρκεια των Μυκηναϊκών χρόνων.

Η εκτροπή του ποταμού ημπορεί να έγινε ως εγγειοβελτιωτικό έργο για την ανακούφιση της πόλης και του λιμανιού από τις επιχώσεις, λόγω των υλικών που μετεφέροντο με την ροή και που δυνατόν να είχαν προξενήσει δυσχέρειες στην χρήση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ακόμη και αν ο μυχός του λιμανιού είχε γίνει πολύ ρηχός, τα πλοία ημπορούσαν να «τραβιούνται» εις την αμμώδη παραλία, όπως το περιγράφει ο Όμηρος, ή να αγκυροβολούν ολίγον νοτιότερον, στις υπώρειες της Σφακτηρίας ή του Παλαιοκάστρου / Κορυφασίου, όπου τοποθετείται και ο «οίκος του Νέστορος».

Παρολ' αυτά, οι πιθανές αυτές δυσχέρειες, σε συνδυασμό με την άνησι του ανακτορικού συστήματος και της ναυτικής δυνάμεως των Μυκηναίων, δυνατόν να εδημιούργησαν την ανάγκη δι' ένα βαθύτερο λιμάνι, όπου θα προσορμίζοντο, χάριν μεγαλύτερας προστασίας, ίσως όχι τα εμπορικά πλοία (που ήτο απαραίτητον να σχετίζονται με την πόλι), αλλά ο στόλος της επικράτειας. Ο διαχωρισμός των λιμανιών σε εμπορικά και στρατιωτικά είναι συνήθης, ακόμη και στις μέρες μας.

88. Eb. Zangger, M. E. Timpson, S. B. Yazvenko, F. Kuhnke, J. Knauss, Bronze Age hydraulic engineering, The PRAP: Part II, *Hesperia* 66 (1997) 613-626. Eb. Zangger, The Port of Nestor, in: J. Davis, ed., *Sandy Pylos, An Archaeological History from Nestor to Navarino*, The University of Texas Press, Austin 1998, 68-74. Ας σημειώσωμε, πάντως, ότι εις την περιοχή δεν έχουν εντοπισθή τυχόν λμνενικές εγκαταστάσεις.

ΝΗΣΟΣ ΠΥΛΟΣ ή ΤΣΙΧΛΙ - ΜΠΑΜΠΑ

Ο όρμος του Ναυαρίνου κλείεται προς δυσμάς από την επιμήκη νήσο Σφακτηρία, στο νότιον άκρο της οποίας, παλαιόθεν αποσπασμένο από αυτήν, ευρίσκεται ένα πολύ μικρό νησί, το οποίο εις τους χάρτες αναφέρεται ως Νήσος Πύλος, αλλά είναι γνωστό ως Τσιχλί- Μπαμπά (Εικ.6). Χαρακτηριστικό του είναι ότι οι βράχοι του ορθώνονται σχεδόν κάθετα επάνω από την θάλασσα, σε μία διαμόρφωση αντίστοιχη με αυτήν της Σφακτηρίας. Στο νησί υπάρχει το Μνημείο των Γάλλων πεσόντων κατά την ναυμαχία του Ναυαρίνου το έτος 1827. Εις το κενόν μεταξύ της νησίδος και της Σφακτηρίας υπάρχουν βράχοι και ύφαλοι, άρα αυτό δεν είναι δυνατόν να νοηθή ως κανονική είσοδος εις τον όρμο.

Εις επίσκεψίν μας εις το Τσιχλί Μπαμπά προ ετών εντοπίσαμε στην επιφάνεια πολλά τεμάχια μεγάλων πίθων με πηλίνα εγκλείσματα και, γενικώς, με ΜΕ εμφάνισιν. Υπήρχαν, επίσης, όστρακα από αργεία ολιγότερον χονδρά, ενώ ανευρέθη και τμήμα ταινιωτής λαβής (ΜΕ / ΥΕ) από καθαρό πηλό.

Είναι, πράγματι, εντυπωσιακή η παρουσία προϊστορικών λειψάνων σε ένα νησί όπως αυτό, το οποίο, ακόμη και κατά την Εποχή του Χαλκού, είχε αυτήν την μορφή. Είναι πολύ δύσκολον να ισχυρισθής ότι είναι δυνατόν να υπάρχη εκεί οικιστική ή ταφική θέσι, κυρίως εξ αιτίας της δύσκολης πρόσβασης προς την κορυφή⁸⁹, αλλά και της απομόνωσης, της έλλειψης νερού και καλλιεργήσιμης γης. Μια τέτοια θέσι δεν ημπορεί παρά να είχε εξάρτησι από άλλη θέσι της ενδοχώρας διά την επιβίωσί της.

Ίσως πρόκειται διά θέσι - παρατηρητήριο, θέσι ελέγχου της νοτίας εισόδου εις τον κόλπο της Πύλου, εισόδου σημαντικής για τους πλέοντες από ή προς νότον μέσω των δυτικών παραλιών. Ίσως επρόκειτο ακόμη και δια θέσι φάρου προς προστασίαν των ναυτιλλομένων.

Ο πλησιέστερος χώρος, με τον οποίο θα ημπορούσε να σχετίζεται για ανεφοδιασμό σε τρόφιμα και νερό (ίσως δι' αυτό ήσαν αναγκαίοι οι πίθοι), είναι ο απέναντι λόφος του Νιόκαστρου. Σχετική έρευνα δεν έχει διεξαχθή εις τον χώρο του φρουρίου, όμως ημπορούμε να θεωρήσωμε ως πολύ πιθανόν ότι η εντατική χρήσι του χώρου και οι κατασκευές των μεσαιωνικών χρόνων θα έχουν καταστρέψει οία δήποτε προϊστορικά κατάλοιπα. Εν τούτοις, δεν ημπορούμε να μη σημειώσωμε την σημασία της θέσεως, που ήτο στρατηγική από οικονομικής και στρατιωτικής απόψεως, όπως ακριβώς αποδεικνύει και η μεταγενεστέρα χρήσις της.

Η θέσι του Νιόκαστρου είναι βραχώδης, όμως νερό υπήρχε εις την περιοχή. Ακόμη διασχίζει την πόλι της Πύλου η βαθειά κοίτη ενός ποταμού / χειμάρρου, ο οποίος, μέχρι των αρχών του 20^{ου} αιώνα, είχε την εκβολή του εις το λιμάνι, αφού

89. Η μεταφορά των πίθων εκεί θα ήτο πραγματικός άθλος.

επερνούσε εις τον χώρο της σημερινής πλακόστρωτης πλατείας⁹⁰. Τα τεράστια πλατάνια της αποτελούν την καλλιτέρα μαρτυρία διά την ύπαρξι υπόγειων υδάτων εις το σημείο αυτό. Ακόμη, σε ένα μικρό, επιμήκη όρμο νοτίως του Νιόκαστρου, αναβλύζει ακόμη γλυκό νερό, τώρα, πλέον, μέσα εις την θάλασσα, δίδοντας το όνομα Γλυφά Νερά εις την θέσι, η οποία είναι γνωστή και ως Λιμανάκια.

Στην περιοχή της σημερινής Πύλου ας σημειώσωμε και την πιθανή σημασία που μπορεί να έχει για την έρευνα ο λόφος που «κλείνει» προς βορράν τη μαρίνα της πόλεως, αλλά και ο επόμενος αυτού. Αν κανείς παρατηρήσει σε παλαιές φωτογραφίες της Πύλου τη φυσική διαμόρφωση του μικρού λιμανιού μεταξύ των λόφων του Νιόκαστρου και των εδώ αναφερομένων, αντιλαμβάνεται το ενδιαφέρον που θα μπορούσαν να έχουν αυτοί για τους προϊστορικούς κατοίκους.

ΜΗΔΕΝ - ΒΙΓΛΑ

Εις απόστασιν 3χλμ. ΒΑ της σύγχρονης Πύλου⁹¹ ο κεντρικός δρόμος διακλαδώνεται προς Καλαμάτα και Γαργαλιάνους εις το σημείο που ονομάζεται Μηδέν. Τριακόσια μέτρα πριν από το Μηδέν (προς Πύλον), εις τα ΝΔ του δρόμου, προς την πλευρά της θάλασσας, υπάρχει λόφος με τριγωνομετρικό σημείο της Γ.Υ.Σ. Από τον λόφον αυτό, που ευρίσκεται, περίπου, εις το μέσον της ανατολικής ακτής του όρμου του Ναναρίνου, η θέα ολόκληρου του κόλπου από τη νότια είσοδό του και τον λόφο του Νιόκαστρου Πύλου μέχρι την βόρεια είσοδό του και όλη την περιοχή της Βοϊδοκοιλιάς, είναι εξαιρετική. Απέναντι φαίνεται ολόκληρη η Σφακτηρία και, βορείως, το πέλαγος μέχρι την νήσο Πρώτη. Προς την ενδοχώρα διακρίνεται το όρος Αιγάλεω. Ανατολικά, επάνω από τον σημερινό δημόσιο δρόμο, που περνά δίπλα εις τον λόφο εις το ύψος της κορυφής του, υπάρχουν βραχώδη υψώματα.

Έτσι, η περιοχή αυτή, κλεισμένη με λόφους από την ανατολική πλευρά και με απότομες πλαγιές και την θάλασσα εις τα δυτικά, πρέπει να θεωρήσωμε, ότι, πλὴν του συγχρόνου, φιλοξενούσε και τους αρχαίους δρόμους και τα περάσματα από Βορρά προς Νότον.

Αλλά και το ίδιο το ύψωμα είναι ορατό από μακριά. Ξεχωρίζει από τους γύρω λόφους, επειδή είναι αρκετά επιβλητικό και προτεταμένο προς την θάλασσα, αλλά και διότι έχει επίπεδη κορυφή και χαμηλή βλάστησι.

Ο λόφος αποτελείται από λευκωπά, μαλακά χώματα, με πλαστικές ιδιότητες, που διαβρώνονται εύκολα, όπως και όλη η μάλλον απότομη περιοχή χαμηλότερα του (δυτικά) μέχρι την θάλασσα.

Σύμφωνα με μαρτυρίες ντόπιων, υπήρχε εκεί στον πόλεμο γερμανικό πολυβολείο, που κατεστράφη και «γλίστρησε» προς τα κάτω με την διάβρωσι των χωμά-

90. Συμφώνως προς προφορική πληροφορία ηλικιωμένων ντόπιων, ο χώρος διεμορφώθη σε πλατείαν κατά το έτος 1923.

91. Διατίθενται οι ακριβείς διοπτύσεις, οι οποίες δεν είναι αναγκαίο να εκτεθούν εδώ.

των. Επάνω ή γύρω από τον λόφο δεν διακρίνονται καθόλου ίχνη τοίχων. Στον λόφο επεσημάναμε παλαιότερον ελάχιστα όστρακα ύστερων χρόνων και πολύ ολίγα (τρία ή έξι) μικρά όστρακα, που πιθανόν να ήσαν ΠΕ. Επίσης, ανευρέθη σπασμένος μυλόλιθος. Τον Ιούλιο του έτους 1993, ακριβώς δίπλα (δυτικά) από το κολωνάκι της Γ.Υ.Σ., παρατηρήσαμε ότι είχε ανοιγή όρυγμα διαστάσεων περ. 1.50X1.50 μ. και βάθους, περίπου, 2 μ., μάλλον για έργο υδροδότησης. Στις τέσσαρες πλευρές/ τοιχώματα του ορύγματος, λίγο κάτω από την επιφάνεια, υπήρχε πληθώρα λίθων σε ακανόνιστο διάταξι μέχρι βάθους, περίπου, 70 εκ., αλλά όχι χαμηλότερον.

Από τα χώματα που είχαν προέλθει από την εκσκαφή του ορύγματος συνελέξαμε το ήμισυ της βάσεως ενός κυπέλλου Κεφτί, το ήμισυ της βάσεως μιας χαμηλόποδης κύλικος και αρκετά μικρά όστρακα από λεπτότατα Μυκηναϊκά αγγεία. Επίσης, μία μικρή ομάδα λεπτότατων οστράκων πιθανώς να είναι ΠΕ. Δύο οστρακα είναι από μέτρια χονδροειδή πηλό και πιθανώς είναι ΜΕ/ΥΕ. Ένα μικρότατο όστρακο από βαθυκόκκινο πηλό με ασημίζουσα mica, είναι σπάνιο στη Μεσσηνία- ελάχιστα δείγματα έχουν προέλθει από ανεσκαμμένες θέσεις. Ένα- δύο όστρακα ήσαν ιστορικών χρόνων.

Προς επιβεβαίωσιν των ερωτημάτων σχετικώς με τα ευρήματα στην θέση, διενηγήσαμε προσφάτως γεωφυσική διασκόπησι⁹², κατά την οποία προέκυψε παρουσία κτίσματος ύψους, περίπου, 6 μέτρων, που, πιθανώς, να είναι θολωτός τάφος. Η κατάσταση, πάντως, παραμένει αβεβαία, αν δεν υπάρξει αρχαιολογική έρευνα.

Η παλαιότερα έρευνα⁹³ εις την περιοχή Μηδέν απεκάλυψε, κατόπιν επισημάνσεως του C. W. Blegen εις τους W. A. McDonald και R. Hope Simpson, την ύπαρξι δύο κατεστραμμένων θολωτών τάφων και μιας θέσης κατοίκησης, αλλά το σημείον αυτό (Άγιος Βασίλειος) ευρίσκεται βορειότερον του εξάρματος της Βίγλας.

Η Βίγλα είναι μία πραγματικά ξεχωριστή θέση. Όμως, γενικότερον, στις ανατολικές παρυφές του όρμου του Ναυαρίνου υψώνεται σειρά λόφων σε μικράν απόστασι από την παραλία, που, αν κανείς τους κοιτάξει μέσα από την θάλασσα, δημιουργούν την εντύπωσι φυσικής οχύρωσης/αποκλεισμού της ενδοχώρας. Εις αυτούς τους λόφους υπάρχουν αρκετές ακόμη αρχαιολογικές θέσεις⁹⁴, ιδίως εις την περιοχή της σημερινής Γιάλοβας και του Κορυφασίου. Μεταξύ των άλλων, ο πρωμώτατος μυκηναϊκός θολωτός τάφος του Οσμάναγα - Κορυφασίου (θέση

92. Σε συνεργασία με τον καθηγητή G.Ranieri του Πανεπιστημίου του Cagliari, τον καθηγητή A.Casas, του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης και τον καθηγητή M.Dabas του Πανεπιστημίου Paris IV. Τα πρώτα αποτελέσματα αναφέρονται εν: S.Gaviano - C. Olivas, έθν' ανωτ., σμμ. 43, 200-214. Θα ακολουθήση και άλλη δημοσίευσι.

93. AJA 1961, 244, nr. 63

94. AJA 1961, 242, nr. 55, 56, 58. J.L. Davis, S. E. Alcock, J. Bennet, Y. Lolos, C.W. Shelmerdine, E. Zangger, The PRAP Project: Preliminary Report on the 1992 Season, 10.

Χαρατσάρη)⁹⁵ και η θέσις Ντάπια⁹⁶ εις τα υψώματα επάνω από το χωριό Γιάλοβα (παραλία), όπου διενεργήθη, επίσης, εκτενής γεωφυσική διασκόπησι, κατά την οποία εντοπίσθη μεγάλη υπόγεια κοιλότητα⁹⁷.

Γενικώς, ως έχομεν ήδη υποστηρίξει, είναι αναγκαία η διεξαγωγή εκτεταμένων ερευνών επιφανείας εις την μελιζοα περιοχήν του όριου του Ναυαρίνου, ιδία δε συντονισμένων -ακόμη και από περισσότερες ανασκαφικές μονάδες-, ώστε να καταστή εφικτή η αποκάλυψι του συνόλου των οικισμών⁹⁸.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εις την θέσιν αυτήν ευρίσκονται δύο παλαιόθεν ανεσκαμμένοι⁹⁹ υπό των Κων. Κουρουγιώτου και Σπυρ.Μαρινάτου θολωτοί τάφοι. Η θέσις είναι πραγματική "βίγλα". Πρόκειται δι' υψηλόν λόφον, ο οποίος δεσπόζει εις όλην την προσχωσιγενή, εύφορη πεδιάδα εις τα νότια και δυτικά μέχρι την παραλία και ελέγχει μεγάλο μέρος της ανοικτής θάλασσας. Βλέπει τους λόφους Πετροχωριού και Προφήτη Ηλία (αλλά όχι την Βοϊδοκοιλιά), το Παλαιόκαστρο, την Σφακτηρία

95. Κ. Κουρουγιώτης, Περί του θολωτού τάφου Οσμάναγα Πύλου, *ΠΑΕ* 1925/26, 140-41. Ν. Valmin, *Etudes*, 147. C.W. Blegen - Κ. Kourouniotis, Excavations at Pylos, *AJA* 43 (1939)557. C. W. Blegen, An Early tholos tomb in Western Messenia, *Hesperia* 23 (1954) 158-62. Και *AJA* 1961, 242, nr.57. *Gazetteer*, 66, nr.207. *MME*, 264-5, nr.5. Κ. Συριόπουλος, 99κ.εξ., 115, 470, 500, 522. Meyer, 214, 221. Y. Lolos, *Pottery*, 172-8. Y. Lolos, The Tholos Tomb at Koryphasion: evidence for the transition from Middle to the Late Helladic Messenia, in: R. Laffineur, ed., *Transition. Le Monde Egéen du Bronze Moyen au Bronze Récent, Actes de la deuxième Rencontre Egéenne Internationale de l'Université de Liège, 18-20 Avril, 1988, Aegaeum* 3, Liège 1989, 172-5. Πληρέστερη βιβλιογραφία για την θέσι: Γ. Κορρές, Οσμάναγα Κορυφασίου, *ΠΑΕ* 1977, 230-1σημ.1. Πρβ. *ΠΑΕ* 1976, 270-1, πίν.181^α.

96. *AJA* 1961, 242, nr. 57, Palaiochori (Gialova) - Dapia.

97. A. Casas, *Informe de la Campana de Prospeccion Geofisica realizada en los alrededores de Pylos (Grecia) por el equipo de la Universidad de Barcelona en el Marco del Proyecto Europeo Progress*, Univ. de Barcelona, 1999, 10.

98. G.S.Korres, Messenia and Its Connections in the Bronze Age, in: C. Zerner, P.Zerner, J.Winter, eds., *Proceedings of the International Conference Wace and Blegen, Pottery as evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, Amsterdam 1993, 231-248, esp. 234.

99. Α. Σκιάς, *ΠΑΕ* 1909, 274 κ.εξ. Κ. Κουρουγιώτης, *ΑΕ* 1912, 268 κ.εξ. Κ. Κουρουγιώτης, Πύλου Μεσοηλιακής θολωτός τάφος, *ΑΕ* 1914, 99 κ.εξ. Σπ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1955, 247-54. *Έργον* 1955, 88-91. *ΠΑΕ* 1956, 202. *Έργον* 1956, 90. Γ. Σ. Κορρές, *ΠΑΕ* 1976, 265-270. *ΠΑΕ* 1977, 235-242. *BCH* LXXX (1956) 285. *BCH* LXXXI (1957) 558-9. *JHS* 76 (1956) Suppl., 16. *JHS* 77 (1957) Suppl., 15. *ΑΔ* 16 (1960) Β', 113κ.εξ. *AJA* 1961, 239, nr. 46. *AA* 1962, 214f. *Gazetteer*, 66, nr. 205. *Myc. Greece*, 116 (F6), 211. *MME*, 266-7, nr. 11. Κ. Συριόπουλος, 100, 501, 523. Y. Lolos, *Pottery*, 182-3. E. Meyer, 221. Ol. Pelon, *Tholoi, Tumuli et Circles Funeraires*, 1976, 195-7. N. Valmin, *Études*, 147. N. Valmin, *Das adriatische Gebiet* 1944, 40. Sp. Marinatos, Problemi omerici e preomerici in Pilos, *La Parola del Passato*, Fasc. 78 (1961)221f. Sp. Marinatos, Die messenischen Grabungen und das Problem des homerischen Pylos, *Anzeiger der Philosophisch-historischen Klasse der österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 25, 1961, Wien 1962, 237. Fr. Schachermeyr, Bericht über die Neufunde und Neuercheinungen zur Ägäischen und Griechischen Frühzeit - (Kleinere Beiträge), *Klio, Beiträge zur Alten Geschichte*, Bd XXXIII, Heft 1/2, Leipzig 1940.

μέχρι την Πύλο και το βουνό του Αγίου Νικολάου Πύλου. Βλέπει ακόμη προς την ενδοχωρά όλη την πεδιάδα εις τα ανατολικά μέχρι το χωριό Κορυφάσιο.

Πίσω, βόρεια-βορειοανατολικά, υψώνεται ο λόφος, εις την κορυφήν του οποίου ευρίσκεται το σημερινό χωριό Τραγάνα εις απόστασιν, περίπου, 1 χλμ. Το ποτάμι, που περνά εις μικράν απόστασιν από τον λόφον, έχει, ακόμη και σήμερα, νερό όλο τον χρόνο¹⁰⁰.

Γύρω από τον ανεσκαμμένο θολωτό τάφο 1 υπήρχαν συσσωρευμένα χώματα των παλαιών ανασκαφών, τα οποία εκοσκινίσθησαν και ερευνήθησαν προσεκτικά (1976, 1977-1983)¹⁰¹. Προέκυψαν, ως εικός, πολύ ενδιαφέροντα μυκηναϊκών χρόνων ευρήματα, όπως σφραγιδολίθος σαρδίου με παράστασιν γρυπός, τρείς ψήφοι ημιπολυτίμων λίθων και άφθονη μυκηναϊκή διακοσμημένη κεραμεική, που, προφανώς, προήρχετο από το εσωτερικόν του τάφου. Ανευρέθησαν, επίσης, όστρακα, που συνετέλεσαν εις την καλλιτέρα αποκατάστασι της παραστάσεως πλοίου εις υστερομυκηναϊκή πυξίδα αυτού του θολωτού τάφου 1.

Από τα κοσκινίσματα, όμως, προέκυψαν και πολλά όστρακα ΜΕ, εγχάρακτα, στιλβωμένα και μετρώς χονδρά, καθώς και ΠΕ, ιδίως από λεπτά ΠΕ ΙΙ αγγεία. Ανευρέθησαν, επίσης, πολλές λεπίδες, φολίδες και απολεπίσματα οψιανού, καθώς και πυρήν οψιανού, με προέλευσι την Μήλο. Από αυτά έγινε φανερό ότι ο χώρος είχε κατοικηθή κατά την ΠΕ και ΜΕ εποχήν, ενώ κατά την ΥΕ εποχήν εδημιουργήθη ο θολωτός τάφος.

Ίχνη προϊστορικών τοίχων δεν εφάνηκαν κατά τις μετακινήσεις των χωμάτων και, έτσι, δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσωμε το είδος και την έκτασι των θέσεων αυτών. Πιθανώς, να έχουν, εν πολλοίς, καταστραφή κατά την κατασκευήν του τάφου.

Η θέσι είναι, πράγματι, σημαντική και "ελκυστική" προς κατοίκησιν. Ευρίσκειται εις απ' ευθείας απόστασιν περί τα 2 χλμ. από την θάλασσα σήμερα (που πιθανώς τότε ήτο ακόμη μικροτέρα, όταν δεν θα υπήρχαν τόσες προσχώσεις). Η απόστασι αυτή καθιστά την θέσι αρχετά προστατευμένη, ενώ, συγχρόνως, δημιουργεί καλές δυνατότητες συσχετισμού της με την θάλασσα: μαρτυρία η ύπαρξι της γνωστής Υστερομυκηναϊκής πυξίδος με την παράστασι πλοίου¹⁰². Η θέσι αποτελεί σημαντικό κρίκο μεταξύ των παραλιακών, προϊστορικών θέσεων της

100. Φαίνεται ότι είχαν ανέκαθεν άφθονο νερό, αφού διέθετε και λιθόκτιστο γεφύρι, ίσως ενετικό ή οθωμανικό, επάνω από το οποίο, δυστυχώς, κατά το έτος 1991, κατεσκευάσθη η τοιμεντένια γέφυρα του καινούριου δρόμου.

101. Γ. Κορρές, ΠΑΕ 1976, 265-270, πίν. 174-180. ΠΑΕ 1977, 235-242, πίν. 142-145. ΠΑΕ 1978, 332-334. ΠΑΕ 1980, 121-125. ΠΑΕ 1981, 239-240. ΠΑΕ 1982, 230. ΠΑΕ 1983, 206-208, εικ. 3-4. G. Touchais, BCH 105 (1981) 197, εικ. 44. Υπολείπονται δύο-τρία εισέτι σημεία προς έρευναν. Τις εργασίες επέβλεπε η Αφρ. Χασιακού, η οποία και εμελέτησε την κεραμεική και τα λοιπά ευρήματα.

102. Γ. Κορρές, ΠΑΕ 1983, πίν. σ.207. Διά την σφραγίδα με την παράστασι γρυπός, πρβ. Γ. Σ. Κορρές, ΠΑΕ 1980, 122, πίν. 121 α.

περιοχής, όπως της Βοϊδοκοιλιάς, και αυτών της ενδοχώρας, όπως, επί παραδείγματι, του Επάνω Εγκλιανού.

Ας σημειώσωμε, τέλος, ότι μέσα εις τον θολωτόν τάφον 1 έχουν ανευρεθή ΠΠ αγγεία¹⁰³, ενώ ο θολωτός τάφος 2 είχε χρησιμοποιηθή ως κατοικία ή/και ως αποθήκη «κατά την υστερωτέραν Ελληνιστικήν εποχήν»¹⁰⁴. Είναι σαφές ότι και οι τάφοι και, ενδεχομένως, η γύρω από αυτούς έκτασι είχαν χρησιμοποιηθή κατ' αυτές τις περιόδους. Όστρακα ΠΠ έχουν ανευρεθή και εις τον χώρο της λιμνοθάλασσας εις την περιοχή της Βοϊδοκοιλιάς, ενώ η ελληνιστική κατοίκησι είναι εξαιρετικά εκτεταμένη εκεί (πόλι εις το Κορυφάσιο, νεκροταφεία εις το Διβάρι, ειδώλια εις τον βόρειο λόφο, επάνω εις τον θολωτό τάφο). Κατά τις ενδείξεις, και οι δύο αυτές θέσεις κατοικούνται καθ' όλες τις περιόδους ακμής της Μεσσηνίας. Ας σημειώσωμε, τέλος, ότι σε πλησιόχωρη προς την Τραγάνα περιοχή, εις τού Τσοπάνη Ράχη¹⁰⁵, έχει ανασκαφή τύμβος ελληνιστικών χρόνων.

ΤΡΑΓΑΝΑ

Η θέση του χωριού είναι εξαιρετική. Πρόκειται για ένα "μπαλκόνι", με θέα ανοιχτή σε μια μεγάλη περιοχή, αφού βρίσκεται ακόμη ψηλότερα από τη θέση των τάφων. Ελέγχει όλη την πεδιάδα και το πέλαγος μέχρι πολύ μακριά, καθώς και τον κόλπο του Ναυαρίνου. Είναι ο τελευταίος ψηλός λόφος πάνω από τη μεγάλη, προσχωσιγενή πεδιάδα, που φθάνει μέχρι την θάλασσα. Το μικροκλίμα της περιοχής είναι καλό, χωρίς υγρασία, και οι σχετικά ομαλές πλαγιές προσφέρονται για καλλιέργειες, ιδίως ελιές και αμπέλια. Κάτω από το χωριό, προς την κατεύθυνση των τάφων, η κατωφέρεια είναι αρκετά μαλακή και δημιουργεί μερικές "ταράτσες". Το έδαφος είναι βραχώδες, αλλά και με άφθονη άμμο. Έχει κροκάλες και αμυγδαλίτες, που χρησίμευσαν, από ό,τι φαίνεται, και στην κατασκευή των δύο παρακαίμενων θολωτών τάφων.

Από την επιφανειακή έρευνα στην περιοχή δεν αναφέρονται ίχνη μυκηναϊκής κατοίκησης, που να συνδέονται με τους σημαντικούς αυτούς τάφους. Ο Σπ. Μαρινάτος, όμως, αναφέρει ότι το χωριό έχει κτισθεί πάνω σε μυκηναϊκό οικισμό¹⁰⁶. Πράγματι, έχουμε βρει λίγα Πρωτομυκηναϊκά όστρακα στην τελευταία "ταράτσα", στο χαμηλότερο μέρος του χωριού, ανάμεσα και πέρα από τα τελευταία σπίτια.

103. V. R. d' A. Desborough, *Protoegeometric Pottery*, 1952, 281-3. Του ιδίου, *The Greek Dark Ages*, 1972, 83f., 251. Γ. Χατζή, Η Πρωτογεωμετρική Εποχή στη Μεσσηνία, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Β', Αθήνα 1981-1982, 331-2 (όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

104. Σπ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1955, 250-1.

105. Γ. Παπαθανασόπουλος, Ελληνιστικός τύμβος Τσοπάνη Ράχη Τραγάνας Τριφυλίας, *ΑΔ* 17 (1961/62) 98-99 και *ΑΔ* 18 (1963) 91-92.

106. Εις το Ημερολόγιό του των Ανασκαφών Πύλου και εις το *ΑΔ* 16(1960), Χρονικά, Β', 114.

Η θέση είναι, πράγματι, εξαιρετικά κατάλληλη για κατοίκηση και, επιπλέον, βρίσκεται σε σημείο, που πιθανώς να σχετίζεται με τους δύο θολωτούς τάφους της Βιγλίτσας.

Ας σημειώσουμε, επίσης, ότι περί τα 500 μέτρα βόρεια, έξω από το χωριό, βρίσκεται η θέση Βορούλια¹⁰⁷, όπου έχει ανασκαφεί οικοδόμημα, μέσα στο οποίο ανευρέθησαν εκατοντάδες πρώιμων Μυκηναϊκών αγγείων, μαζί με αγγεία Μεσοελλαδικής παραδόσεως καθορίζοντα, ούτω, την κοινή ομοιογενή μεταβατικήν περίοδο ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ Ι χρόνων. Το οικοδόμημα αυτό δεν είναι δυνατόν να είναι μεμονωμένο, αλλά μέρος ενός ευρύτερου συνόλου στη σημαντική αυτή περιοχή, άπαξ και θρυλείται υπό εντοπίων η ανεύρεσις πινακίδων γραμμικής «Β» γραφής¹⁰⁸.

ΔΥΤΙΚΗ ΑΚΤΗ ΒΟΡΕΙΩΣ ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ

ΠΑΡΑΛΙΑ ΡΩΜΑΝΟΥ - ΓΛΥΦΑΔΑΚΙ

Επιστρέφοντας στη δυτική ακτή, την ανοικτή στο Ιόνιο, και προχωρώντας προς βορράν της Βοΐδοκοιλιάς εις την περιοχή του Πετροχωριού παρατηρούμε ότι υπάρχουν ακρωτήρια, που θα ημπορούσαν να φιλοξενούν προϊστορική κατοίκηση, όμως η τεραστία συσσώρευσις άμμου εις την περιοχή εμποδίζει την έρευνα.

Ακολουθεί η περιοχή του Ρωμανού, με πρώτη, μετά το Πετροχώρι, την παραλία «Γλυφαδάκι», η οποία, αμμώδης, εκτείνεται αριστερά του κάθετου προς την παραλία επαρχιακού δρόμου, ο οποίος συνδέει το χωριό Ρωμανού με την ακτή. Δεξιά τού δρόμου αυτού, προς βορράν, απλώνεται εις μήκος πολλών χιλιομέτρων η αμμώδης παραλία του Ρωμανού, όπου και εκβάλλει ποταμός, με νερό συχνά άομη και το καλοκαίρι. Στα εύφορα, κοκκινωπά και αμμώδη εδάφη της ενδοχώρας, ευδοκμούν οι γνωστές στην περιοχή καλλιέργειες: ελιές, αμπέλια (σταφίδες), αλλά και κηπευτικά.

Η παραλία του Ρωμανού πλήττεται από τους ανέμους και τα κύματα του ανοικτού πελάγους, εξαιτίας των οποίων φαίνεται ότι δημιουργούνται υψηλές θίνες στις παρυφές της. Εις το σημείο της ακτής του Ρωμανού, όπου απολήγει ο ανωτέρω αναφερθείς επαρχιακός δρόμος, υπάρχουν - κατ' εξαίρεσιν σε σχέση με την υπόλοιπη αμμώδη παραλία- αποσπασμένοι βράχοι, μερικοί από τους οποίους υψώνονται 4-5 μέτρα πάνω από την θάλασσα (εκεί έχει θεθεί και το τριγωνομετρικό σημείο της Γ.Υ.Σ.). Μεταξύ των βράχων εντοπίσαμε ολίγα και πολύ φθαρμένα ΠΕ όστρακα, ένα κομμάτι πύθου, μάλλον ΜΕ, ολίγα πιθανώς ΥΕ όστρακα και ολίγα όστρακα ιστορικών χρόνων.

107. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1956, 202., Έργον 1956, 90. Και AJA 1961, 239, nr.45. MME, 266-7, nr.12.

108. Έχει ευρεθή «αλληλογραφία» σύμφωνα με τον Παν.Χήνο, παλαιό εργάτη των ανασκαφών από τη Χώρα.

Τα ενδεικτικά αυτά στοιχεία μας οδηγούν να υποθέσουμε διαχρονική χρήση του χώρου. Δεν είναι, βεβαίως, δυνατόν να γνωρίζουμε την μορφή, που θα είχε η θέση κατά την εποχή εκείνη, όμως καθόλου δεν αποκλείεται να υπήρχε προϊστορική κατοίκηση στην μεγάλη προ της ακτής ισοπεδωμένη έκταση. Είναι προφανές ότι απαιτείται συστηματική έρευνα στη θέση αυτή.

Βορείως του Ρωμανού συνεχίζεται η αμμώδης παραλία, μετονομαζόμενη σε Χρυσή Ακτή (θέση Μάτι), όπου, πάλιν, εκβάλλει ποταμός με άφθονο νερό.

Προχωρώντας βορειότερα υπάρχει σειρά ακρωτηρίων και λιμενίσκων (Βρωμονέρι - Αγιά Σωτήρα), με νερά (πηγές ή μικρά ποτάμια) ανάμεσά τους ή νερά που αναβλύζουν εις τους ίδιους τους βράχους. Η ενδοχώρα αυτής της περιοχής, επίσης, είναι πολύ εύφορη. Όμως, η έντονη αποσάθρωσι και κατακρήμνισι των παραλιών υψωμάτων φαίνεται πως, σε πολλές περιπτώσεις, έχει εξαφανίσει τα ίχνη προϊστορικής κατοίκησης, η οποία, θεωρούμε, ότι θα ήτο εξαιρετικά πιθανή. Η περιοχή προσφέρεται προς περαιτέρω έρευναν.

ΜΑΡΑΘΟΣ

Ο Μάραθος ή Μαραθόπολη¹⁰⁹ ευρίσκεται εις απόστασι μικροτέρα των 20 χλμ. προς βορράν της Βοϊδοκοιλιάς, απέναντι από την νήσο Πρώτη, επάνω εις την οποία υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα των ιστορικών χρόνων. Για τα μεσαιωνικά και τα νεώτερα χρόνια, μάλιστα, φημιολογείται ότι ήταν άντρον πειρατών.

Η ακτή του Μαράθου είναι γενικώς βραχώδης, η θάλασσα βαθειά και οι δυνατοί άνεμοι προκαλούν πολύ υψηλά κύματα. Όμως, η θέσι είναι σημαντική, αφού αποτελεί «πέραςμα» για τα πλοία εις το ταξίδι τους ανάμεσα εις τον βορρά και τον νότο. Η παραλία, σε ένα σημείο της, στο βόρειο τμήμα του σημερινού χωριού, είναι πιο φιλόξενη, δημιουργώντας ένα μικρό, φυσικό λιμάνι (που προσφάτως ενισχύθη με τεχνητό λιμενοβραχίονα), όπου ελλμενίζονται τα μικρά αλιευτικά. Η θαλασσία περιοχή του Μαράθου είναι πλουσία εις αλιεύματα.

Τον περασμένο αιώνα ο Μάραθος ήτο το «επίνειο» των Γαργαλιάνων και σημαντικό για την περιφέρεια λιμάνι, μέσω του οποίου διεξήγετο η διακίνησι των προϊόντων της ευφορωτάτης ενδοχώρας¹¹⁰. Υπήρχαν (και σώζονται ακόμη ελάχιστα) μεγάλες αποθήκες σταφίδας, κρασιού και ελαιολάδου στην παραλία, απ' όπου γινόταν η φόρτωση σε καΐκια για τη μεταφορά και πώληση των προϊόντων σε άλλες περιοχές, ακόμη και για εξαγωγή. Η διακίνηση των αγροτικών προϊό-

109. Meyer, 203. Πιθανή είναι η ταύτιση της θέσης με την «Πλαταμώδη άκρα» του Στράβωνος, VIII,3,23, την οποία τοποθετεί 100-120 σταδίου βορείως της Πύλου, απόστασι, που αντιστοιχεί εις την πραγματική.

110. Τέτοιου είδους πληροφορίες για την πρόσφατη ιστορία του τόπου είναι ενδιαφέρουσες, γιατί μας προσφέρουν εικόνες ζωής πριν από την εκβιομηχάνισι και την αλλαγή προς τον σύγχρονο τρόπο, πιθανώς ανάλογες με της αρχαιότητας.

ντων μέχρις εκεί ήταν σχετικά εύκολη μέσα από τον κάμπο της ενδοχώρας, ένα τεράστιο ελαιώνα με άφθονα νερά.

Ακριβώς δίπλα στο σημερινό λιμάνι¹¹¹, σε χώματα απορριφθέντα από οικοδομή στη θέση αυτή, ανακαλύψαμε προ ετών όστρακα ΠΕ περιόδου, μεταξύ των οποίων και τμήμα πορώδους ΠΕ πύθου, τμήμα από πυρήνα και φολίδες οφριανού, καθώς και τριγωνικό τεμάχιο ακατεργάστου πυριτολίθου.

Μετά απ' αυτά τα ευρήματα ερευνήσαμε περαιτέρω τον χώρο μέχρι το λιμάνι, όπου, εις μικρό πλάτωμα περί τα 200 τ.μ., βραχώδες και «ξυρισμένο» από τους ανέμους, εντοπίσαμε μικρό όστρακο από κύμβαη και μερικά όστρακα πιθανώς ΜΕ χρόνων. Ελαφρά κυκλική διαμόρφωση στο έδαφος, περί τα 30-40 εκ. υψηλότερα από τα βράχια της ακτής, πιθανώς να μη είναι φυσική.

Το σημείο αυτό είναι το πλέον προτεταμένο σημείο του ακρωτηρίου του πλησιεστέρου προς την νήσο Πρώτη και, παρ' όλων ότι πλήττεται από τους ανέμους, κατοικήθηκε, προφανώς, επειδή ευρισκόταν σε θέση - κλειδί για την ναυσιπλοΐα, αλλά και σε καλή επαφή με την ενδοχώρα και την οικονομία της.

Βορειότερο του Μαράθου στην παραλιακή θέση Στόμιο Φιλιατρών είχαν εντοπισθή από τις παλαιές επιφανειακές έρευνες¹¹² όστρακα ΥΕ χρόνων. Πλέον πρόσφατη σωστική ανασκαφή απεκάλυψε όστρακα και των τριών περιόδων της Εποχής του Χαλκού, ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ, τοίχους ΜΕ οικιών και ΜΕ ταφή¹¹³. Κατά την ανασκαφεία, δεν αποκλείεται να υπήρχε και τύμβος.

Η συνεχής παρουσία οικισμών εις αυτήν την δυτική παραλία της Μεσσηνίας, δίδει το μέτρο της σημασίας της για τα θαλάσσια ταξίδια και την επικοινωνία, αλλά και για το πόσο πολυσύχναστη θα ήτο αυτή η διαδρομή.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΥΛΟΥ - ΜΕΘΩΝΗΣ

Η περιοχή μεταξύ Πύλου και Μεθώνης ορίζεται στα δυτικά από το υψηλό βουνό του Αγίου Νικολάου - Ποδαρίνας και από διαδοχή λόφων στα ανατολικά. Μεταξύ των λόφων υπάρχουν μικρές, εύφορες κοιλάδες.

Ο σημερινός δρόμος, που συνδέει τις δύο κωμοπόλεις, περνά στο βάθος μιας τέτοιας κοιλάδας (Κοκκινόπηλος), στις υπώρειες του Αγίου Νικολάου, και είναι πιθανόν ότι στο ίδιο σημείο θα περνούσε και κατά την αρχαιότητα. Η απόσταση είναι μικρή, περίπου 12 χλμ., δηλαδή περί τις δύο-τρεις ώρες δρόμου με τα πόδια.

3.5 χλμ. νοτίως της Πύλου, ο σημερινός δρόμος προς Μεθώνη έχει αριστερά διασταύρωσι προς Μεσοχώρι. 500 μ. μετά την διασταύρωσι ευρίσκεται η πλουσία

111. Εμπρός από το εστιατόριο «Φάρος».

112. Α.Ι.Α 1969, 133-4, nr. 22F. ΜΜΕ, 276-7, nr. 65.

113. Γ.Χατζή, ΑΔ 40 (1985) 107. ΑΔ 41 (1986) 41-2. ΑΔ 42 (1987) 135 και *Πρακτικά Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, 1989, Αθήναι 1991, 81-85.

πηγή Παλήο Νερό, λίγο χαμηλότερα από το ομώνυμο χωριό. Ο σημερινός αυτός δρόμος, που συνδέει την Πύλο με το Μεσοχώρι, περνά στο ύψωμα, επάνω από την προηγούμενη κοιλάδα του Κοκκινόπηλου. Φαίνεται πως η διαδρομή αυτή ακολουθείτο και στην αρχαιότητα, οδηγώντας είτε στη νότια παραλία, είτε ανατολικά, μέσα από ορεινή διαδρομή, μέχρι τον Μεσσηνιακό κόλπο.

Έτσι, η περιοχή αυτή είναι σημαντική, διότι συνδέει δια ξηράς τα δυτικά με τα νότια παράλια της Μεσσηνίας - ουσιαστικά τα δύο μεγάλα λιμάνια, της Πύλου και της Μεθώνης. Θα ήταν σαφώς σημαντικός συνδετικός κρίκος μεταξύ τους, και, συνεπώς, ελκυστική για κατοίκηση, προφανώς από την προϊστορική εποχή, όπως ήταν και κατά τα μεσαιωνικά και νεώτερα χρόνια, τα ίχνη των οποίων είναι εντονότατα στην περιοχή. Σε μεγάλη έκταση γύρω από το σημερινό Μεσοχώρι, μέσα στους αγρούς, υπάρχουν διάσπαρτα κεραμίδια, όστρακα, σωροί από πέτρες, καθώς και πηγάδια. Ο σημαντικός βυζαντινός ναός των Αγίων Αποστόλων, λίγο έξω από το χωριό, μαρτυρεί για την ύπαρξη συγχρόνου του ακμαίου οικισμού ή οικισμών στην περιοχή.

Επάνω σε αυτήν την διαδρομή μέχρι το Μεσοχώρι, κατά τις επιφανειακές έρευνες των Αμερικανών συναδέλφων, είχαν εντοπισθεί μερικές προϊστορικές θέσεις, ενώ, πιο πρόσφατα, εντοπίσαμε δύο ακόμη.

Επισκεφθήκαμε την θέση Παλήο Νερό Πύλου: Άγιος Κωνσταντίνος, η οποία είχε εντοπισθεί παλαιότερα¹¹⁴ και είχε χαρακτηριστεί ως μικρή και μάλλον ασημαντη, κυρίως επειδή έδωσαν ολίγα όστρακα και επειδή γύρω έχει ολίγη μόνο καλλιεργήσιμη γη. Αναφέρεται ότι ανευρέθησαν κυρίως χονδροειδή όστρακα, μερικά όστρακα με λειασμένες επιφάνειες και τμήμα πήθου με δακτυλοπίεστη διακόσμηση.

Είναι φυσικό να είναι περιορισμένα τα ευρήματα σε χώρο, ο οποίος χρησιμοποιείται εντατικά από τους κατοίκους του χωριού. Εάν, μάλιστα, πρόκειται για ταφική θέση (τύμβου με πίθους π.χ.) τότε, πιθανότατα, δεν θα υπάρχουν όστρακα διασκορπισμένα στην περιοχή.

Σε κάθε περίπτωση, οφείλομε να παρατηρήσωμε ότι αυτή η θέση είχε πολλά "προσόντα", προκειμένου να είναι αρκετά σημαντική: λόγω της ύπαρξης της πηγής του νερού, που είναι πλούσια ακόμη και σήμερα, μπορεί, όπως παρατηρούν και οι McDonald - Hope Simpson, να «συντηρεί μεγάλα κοπάδια αιγοπροβάτων». Πράγματι, όλη η ευρύτερη περιοχή μπορεί να μην έχει καλλιεργήσιμα εδάφη, προσφέρεται, όμως, ιδιαίτερα για κτηνοτροφία, από την οποία φαίνεται πως θα ζούσε και κατά το παρελθόν. Δεύτερο προσόν είναι ότι η θέση είναι αρκετά οχυρή, απόκρημνη προς τα δυτικά, επάνω από την κοιλάδα. Ακόμη, διαθέτει πολύ καλή θέα προς τον κόλπο του Ναυαρίνου -αν και όχι στη νότια είσοδό του. Βλέπει, όμως, τον λόφο του Νιόκαστρου, που ελέγχει την είσοδο του κόλπου. Έχει καλή οπτική επαφή με τους λόφους Βοϊδοκοιλιάς, Προφήτη Ηλία και

114. AJA 1969, 153, nr. 72B.

Πετροχωρίου στην άλλη πλευρά του κόλπου. Επίσης, ανοικτή είναι η θέα προς το Ιόνιο πέλαγος έξω από τη Σφακτηρία, ενώ εις το βάθος διακρίνεται το ακρωτήριο του Μαράθου και η απέναντί του νήσος Πρώτη, που δημιουργούν ένα στενό, αλλά σημαντικό πέρασμα προς βορράν.

Οι ίδιοι ερευνητές αναφέρουν δύο ακόμη θέσεις, που εντόπισαν κατά τις επιφανειακές τους έρευνες στην περιοχή του Μεσοχωρίου. Η μία, η Γδυτή Ράχη¹¹⁵, ευρίσκεται 800 μέτρα ΝΑ του Μεσοχωρίου και είχε λίγη κεραμική και των τριών περιόδων της Εποχής του Χαλκού. Η άλλη θέση, το Κουτσοβέρι¹¹⁶, ευρίσκεται 200 μέτρα ΝΑ του Μεσοχωρίου και έχει καλή θέα προς την πεδιάδα της Μεθώνης. Μνημονεύεται ότι έχει ανευρεθή ΥΕ κεραμική – μεταξύ άλλων χείλος πίθου με δακτυλοπίεστη διακόσμηση, για το οποίο θεωρούμε ότι δυνατόν να είναι Μεχρώνων, ενώ έντονη είναι και η μεσαιωνική παρουσία.

Σε περιήγησί μας για καλύτερη γνωριμία με την περιοχή, εντοπίσαμε πλησιέστατα εις την πηγή του Παληού Νερού, προϊστορικά όστρακα σε θέση, που από τους ντόπιους ονομάζεται Κούκουρας, ενώ στον περίοπτο λόφο, που φιλοξενεί το εκκλησάκι των Αγίων Θεοδώρων Μεσοχωρίου, ανακαλύψαμε προϊστορικά κατάλοιπα.

ΠΑΛΗΟ ΝΕΡΟ ΠΥΛΟΥ: θέση ΚΟΥΚΟΥΡΑΣ

Η θέση Κούκουρας¹¹⁷ ευρίσκεται 400μ. μετά την πηγή του Παληού Νερού, δεξιά του δρόμου από Πύλο προς Μεσοχώρι, εις το ίδιο ύψος με αυτόν, αλλά όχι δίπλα του. Μεσολαβεί ένα αρκετά μεγάλο πλάτωμα και, δυτικωτέρά του, είναι ο Κούκουρας. Είναι ένα πλατύ, μάλλον χαμηλό έξαγμα, μία "ταράτσα" από τις πολλές, που δημιουργούνται πάνω στους μάλλον επίπεδους βράχους της περιοχής και κάτω από τις οποίες συχνά υπάρχουν κοιλάδες - σπήλαια. Κάτω από αυτήν την «ταράτσα» με το κυκλωτερές άκρο, υπάρχει μία ακόμη και το έδαφος κατεβαίνει έτσι, διαδοχικώς, μέχρι του βάθους της κοιλάδος, όπου περνά ο δρόμος Πύλου - Μεθώνης. Στα δυτικά (απέναντι), η κοιλάδα κλείνεται από τα βουνά Αγίου Νικολάου Πύλου και Ποδαρινας.

Από τη θέση αυτή υπάρχει πολύ καλή θέα νότια, προς τον κόλπο της Μεθώνης και προς τα τρία νησιά Σαπιέντζα, Σχίζα, Άγια-Μαριανή, προς την περιοχή της Φοινίκης και μέχρι τα βουνά του Φοινικούντος. Έχει οπτική επαφή με την θέση των Αγίων Θεοδώρων, που απέχει περίπου 1 χλμ. Προς βορράν φαίνεται ο κόλπος του Ναυαρίνου με την Σφακτηρία (αλλά όχι και η πόλη της Πύλου), οι λόφοι της Βοΐδοκοιλιάς και του Προφήτη Ηλία και, εις το βάθος, το ακρωτήριο του Μαράθου και η νήσος Πρώτη. Ανατολικά, ευρίσκεται το χωριό Παληό Νερό, το

115. AJA 1961, 247, nr. 72. MME, 278, nr. 76.

116. AJA 1969, 152-3, nr. 72A. MME, 278-9, nr. 75.

117. Έχουν ληφθεί ακριβείς διοπτύσεις, οι οποίες είναι στη διάθεση των ενδιαφερομένων.

οποίο, όμως, δεν διακρίνεται, παρά την μικρά από εκεί απόσταση, διότι μεσολαβεί λοφίσκος.

Σε μίαν έκταση 3-4 στρεμμάτων άγονης γης, με πολλές πέτρες και χαμηλή βλάστηση, υπήρχαν διάσπαρτα Μεσοελλαδικά όστρακα και άλλα, πολύ μεταγενέστερα.

Στο υψηλότερο σημείο του πλατώματος και προς την άκρη του, πάνω από την κοιλάδα, διακρίνονταν άλλοτε πάνω στο έδαφος και άλλοτε κάθετα "σφηνωμένα" (πιθανώς *in situ*) μέσα σ' αυτό άφθονα χονδροειδή όστρακα. Τα περισσότερα εξ αυτών ανήκουν σε πίθους Μεσοελλαδικούς. Ο πηλός τους, πορτοκαλί, περιέχει αρκετά μεγάλη ποσότητα πήλινων εγκλεισμάτων. Σε ένα όστρακο διεκρίναμε ίχνη πλαστικού δακτυλίου, με δακτυλοπίεστη μάλλον διακόσμηση. Τα κομμάτια των πίθων έχουν πάχος περίπου 2 εκ. Η τεχνική και η διακόσμησή τους παραπέμπει στη Μεσοελλαδική περίοδο ή στις αρχές της Μυκηναϊκής.

Δύο τεμάχια από χείλη πιθοειδών αγγείων από πηλό λεπτόν, καθαρόν, αλλά πορώδη, δεν είναι προϊστορικά. Δυνατόν να είναι έως και πολύ πρόσφατα, δεδομένου ότι όλη η ευρύτερα περιοχή του Μεσοχωρίου φαίνεται πως είχε πυκνά κατοικήθη μέχρι, τουλάχιστον, και τον περασμένο αιώνα και μέχρις ότου (δεν γνωρίζομε πότε ακριβώς) έγινε κάποιο είδος συν-οικισμού στο σημερινό Μεσοχώρι. Αυτό αναφέρει η προφορική παράδοση, αυτό καταδεικνύει το ονομά του, αλλά το ίδιο μαρτυρούν και τα πυκνά κατάλοιπα κατοίκησης (πέτρες, κεραμίδια κλπ.), με τα οποία είναι κατάσπαρτη όλη η περιοχή από το Παλιό Νερό μέχρι το Μεσοχώρι. Επί παραδείγματι, σε χωράφι με ελιές, ολίγο βορειότερα της θέσης Κούκουρας υπήρξεν η ίδια εικόνα: ευρήκαμε ολίγα όστρακα, που ομοιάζουν ΜΕ (ίσως τμήμα μηνοειδούς λαβής), μαζί με ολίγα όστρακα σαφώς μεταγενέστερα.

Εις ό,τι αφορά στην προϊστορική περίοδο, από τόσο λίγα ευρήματα δεν είναι εύκολο να προσδιορίσωμε την χρήση της θέσης Κούκουρας, δηλαδή κατά πόσον είναι θέση κατοίκησης ή θέση ταφική, καθώς δεν υπήρχαν άλλα ίχνη εις την επιφάνεια. Η ύπαρξη, πάντως, παχυτάτων ΜΕ πίθων δυνατόν να μας οδηγήση στην υπόθεση ότι πρόκειται για τύμβο, και μάλιστα «τηλεφανή».

Ας σημειώσωμεν, όμως, ότι η θέση αυτή ευρίσκεται πολύ κοντά στη σύγχρονη της ΜΕ/ΥΕ θέση Άγιος Κωνσταντίνος Παληού Νερού. Οι δύο αυτές θέσεις δεν είναι δυνατόν παρά να έζησαν παράλληλα και αλληλοσυμπληρούμενες- είτε είχαν και οι δύο κατοικίες, είτε η μία ήταν χώρος νεκροταφείου για την άλλη. Το παράδειγμα της Βοϊδοκοιλιάς, με τις δύο ή τρεις ΜΕ ταφικές θέσεις σε μικρά μεταξύ τους απόσταση, δυνατόν να είναι καθοδηγητικό.

Πάντως, από την άποψη του ελέγχου της περιοχής, η θέση Κούκουρας είναι η πιο προνομιούχος από τις δύο, δεδομένου ότι έχει ευρεία θέα και προς βορράν και προς νότον. Ακόμη, ευρίσκεται σε προνομιακή θέση ανάμεσα στους δύο οδικούς άξονες βορρά - νότον, τον δρόμο προς Μεθώνη και τον δρόμο προς Μεσοχώρι, ο οποίος, όπως μας επιτρέπει να υποθέτωμε η διαμόρφωση του εδάφους, θα

περνούσε και στις υπώρειες του λόφου της άλλης προϊστορικής θέσης των Αγίων Θεοδώρων, προσφέροντας άμεση επικοινωνία μεταξύ των δύο θέσεων.

ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΜΕΣΟΧΩΡΙΟΥ

Η θέση¹¹⁸ ευρίσκεται σε απόσταση 5,5 χλμ. από την Πύλο, στα αριστερά (ανατολικά) του δρόμου από Πύλο προς Μεσοχώρι και, περίπου, 500 μ. πριν το Μεσοχώρι. Πάνω στον ασφαλτόδρομο υπάρχει προσκνητάρι, από το οποίο ξεκινά αγροτικός δρόμος για την κορυφή του λόφου, όπου και το εκκλησάκι των Αγίων Θεοδώρων. Ο δρόμος ανοίχθηκε περί το 1982-83, ενώ παλαιότερα υπήρχε μονοπάτι, που οδηγούσε στον λόφο μέσα από το χωριό. Το εκκλησάκι της κορυφής του λόφου, που πραγματικά δεσπόζει μιας ευρύτερης περιοχής, ήταν εκείνο, που μας προσείλκυσε να επισκεφθούμε το χώρο για πρώτη φορά το έτος 1985 και να διαπιστώσουμε την ύπαρξη αρχαιολογικών επιχώσεων και αφθόνων Πρωτοελλαδικών και Μεσοελλαδικών οστράκων.

Η θέση ευρίσκεται σε ασυνήθιστα υψηλό σημείο, σε σύγκριση με το τι έχει επιλεγεί στις περισσότερες περιπτώσεις για προϊστορική κατοίκηση (αν εξαιρέσουμε, ίσως, τον Προφήτη Ηλία Βοϊδοκουλιάς). Η θέση (λόγω και της εμφανούς παρουσίας της εκκλησίας σήμερα) διακρίνεται από πολλά σημεία της ευρύτερης περιοχής, ακόμη και για όποιον εισέρχεται από θαλάσσης στον κόλπο της Μεθώνης.

Πρόκειται στην ουσία για μία από τις υψηλότερες κορυφές της επιμήκους σειράς λόφων (ύψους περ. 300 μ.), που "κλείνει" από ανατολάς την κοιλάδα Κοκκινόλακκα, (μέσα στην οποία περνά σήμερα ο δρόμος Πύλου- Μεθώνης) και η οποία ορίζεται δυτικά από το υψηλότερο βουνό του Αγίου Νικολάου (ύψους 500μ.). Ο λόφος αποτελεί ένα φυσικό αναγνωριστικό στοιχείο της ενδοχώρας (Εικ.7).

Η κορυφή είναι ένα πλάτωμα, που απότομα υπερυψώνεται από τα γύρω του χαμηλότερα σημεία του λόφου, πλην της ανατολικής πλευράς, που προχωρεί, στο ίδιο σχεδόν ύψος, περαιτέρω προς τα ανατολικά. Η πρόσβαση προς αυτήν την πλευρά είναι αδύνατη σήμερα λόγω της πυκνότητας βλάστησης. Καθώς είναι και εξαιρετικά πετρώδης, δεν φαίνεται να προσφερόταν για κατοίκηση. Έτσι, η "ωφέλιμη" περιοχή της κορυφής του λόφου μπορούμε να θεωρήσουμε ότι είχε έκταση περίπου 20Χ40 μέτρα.

Από την κορυφή του λόφου η θέα είναι ανοικτή γύρω σε 360° και η δυνατότητα ελέγχου της γύρω περιοχής μοναδική. Προς νότον διακρίνεται ο κόλπος της Μεθώνης και τα νησιά Σαπιέντζα, Σχίζα και Άγια-Μαριανή. Προς τα δυτικά, στο βάθος, διακρίνεται το βουνό του Αγίου Νικολάου Πύλου, οι «κατακόμβες» του Αγίου Ονουφρίου και το βουνό Ποδαρίνα, ενώ, πλησιέστερα, και προς τα ΒΔ, ο κάμπος Παληόλακκα του χωριού Παλήο Νερό και ο ασφαλτόδρομος Πύ-

118. Έχουν ληφθεί ακριβείς διοπτεύσεις.

λου-Μεσοχωριού. Προς βορράν φαίνεται μία κορυφή της Σφακτηρίας (αλλά όχι και το Παλαιόκαστρο) και, στο βάθος, η νήσος Πρώτη. Ο κόλπος του Ναυαρίνου δεν φαίνεται, γιατί παρεμβάλλεται ο λόφος του χωριού Παλιό Νερό. Προς τα ανατολικά διακρίνεται το κωνικό βουνό του Χανδρινού και, κοντά, το χωριό Κυνηγού. Στα ΝΑ και Ν. απλώνεται μεγάλη πεδινή περιοχή με λόφους και με τα χωριά Πήδαςος, Χωματάδα, Καλλιθέα. Περί τα 500μ. προς νότον και αρκετά χαμηλότερα ευρίσκεται το Μεσοχώρι.

Ο λόφος είναι πετρώδης, αλλά έχει πολλές αναβαθμίδες, που κάποτε θα ήσαν καλλιεργήσιμα εδάφη. Οι εκτεταμένες πεδιάδες γύρω είναι πρόσφορες για παντός είδους καλλιέργειες. Αλλά και νερό πρέπει να υπήρχε αρκετό, αν κρίνουμε από τα πολλά μεταγενέστερα πηγάδια, που, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, υπάρχουν, συχνά σε συστάδες δύο η τριών, μέσα στα χωράφια. Σε σχετικά κοντινή απόσταση, εξ άλλου, ευρίσκεται και η πλουσία πηγή του Παλιού Νερού.

Στην κορυφή του λόφου/βουνού και, μάλιστα, στο ακραίο, δυτικό σημείο του ανώτερου πλατώματος, υπάρχει εκκλησιάκι διαστάσεων 11Χ6μ., που κτίσθηκε γύρω στο 1985, εις αντικατάσταση παλαιότερου, το οποίο είχε σχεδόν καταστραφεί¹¹⁹.

Σε μικρή απόσταση από την εκκλησία, περί τα 20 μ. ΝΑ, υπάρχει κυκλική κατασκευή, που πιθανόν αρχικώς να ήταν και θολωτή, από πέτρες και ασβεστοκοκνίαμα, μισοκατεστραμμένη σήμερα. Η εσωτερική διάμετρος ήταν περίπου 2 μ., με μία μικρή ορθογώνια προέκτασι προς τα ΝΔ. Πρόκειται, προφανώς, για πολυβολείο των Ιταλών, καθώς ήλεγχε όλη την πεδιάδα μέχρι την Μεθώνη. Φαίνεται πως υπήρχαν και άλλα πολυβολεία πάνω στον λόφο -τουλάχιστον ένα ακόμη πρέπει να υπήρχε εμπρός από την εκκλησία. Στην αντίθετη, βορεία πλευρά του λόφου, προς την Πύλο, όπου το έδαφος χαμηλώνει απότομα, οι Ιταλοί κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχαν κτίσει σπίτια, για να διαμένουν (σύμφωνα με μαρτυρίες των τόπιων), από τα οποία διακρίνονται σήμερα άφθονα ερείπια.

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι οι νεώτερες κατασκευές σαφώς έχουν προκαλέσει εκτεταμένες καταστροφές στα υποκείμενα στρώματα, συνετέλεσαν, όμως, συγχρόνως και στην αποκάλυψή τους. Έτσι, ο καθαρισμός του πλατώματος της κορυφής του λόφου για την κατασκευή της εκκλησίας και την χρήση του χώρου απεκάλυψε, αν και όχι πλήρως, λίθους σε σειρά, που, προφανώς, αποτελούσαν τοίχους. Κυρίως έφερε στην επιφάνεια άφθονα ΠΕ όστρακα, ΜΕ όστρακα, πιθανώς λίγη ΥΕ κερραμική, λείπιδες οψιανού, θαλασσινά όστρακα, δόντια και οστά ζώων, όλα ανάμεικτα με κερραμείδια και κερραμική μεταγενεστέρων χρόνων.

119. Σύμφωνα με μαρτυρία της Διονυσίας Πυλιώτη, (82 ετών το 1992), από την οικογένεια Χροποπούλου, στην οποία ανήκε παλαιά ο χώρος, το πρώτο εκκλησιάκι είχε κτισθεί από τον πατέρα της, στις αρχές του αιώνα περίπου, πιθανόν σε επέκταση παλαιότερου. Ήταν κερραμοσκεπές, στενό, με ξύλινο τέμπλο. Η ίδια μας πληροφόρησε ότι, κατά την διάρκεια της Κατοχής, οι Ιταλοί, που είχαν πολυβολείο πάνω στον λόφο, βρήκαν και πήραν μαζί τους ένα "σπαθί με χρυσή λαβή".

Στην Δυτική και την Νότια πλευρά του λόφου, που είναι και οι πιο απότομες, υπάρχουν πέτρες και κεραμίδια από την κατεδαφισμένη εκκλησία. Εκεί υπήρχε μία μεγάλη λαξευτή πέτρα με αναβαθμό και ένας σπασμένος ΠΕ μυλόλιθος.

Ο δρόμος, που "έκοψε" την ΒΔ πλευρά του υψηλότερου πλατώματος, επάνω στο οποίο βρίσκεται η εκκλησία, απεκάλυψε αρχαιολογικά στρώματα περί τα 2 μέτρα χαμηλότερά της. Στα ψηλότερα στρώματα υπήρχαν άφθονες μεγάλες πέτρες και κεραμίδια, προφανώς από την παλαιότερη εκκλησία. Κάτω από αυτά, όμως, ανεφάνησαν τοίχοι με ΠΕ και ΜΕ όστρακα ανάμεσά τους. Σε ένα σημείο, μάλιστα, και σε μήκος περίπου 1μ., διακρίνεται στρώμα πυράς. Σ' αυτή τη σχετικά ομαλή πλαγιά φαίνεται πως ο σύγχρονος δρόμος κατέστρεψε τον οικισμό σε ένα μήκος τουλάχιστον 20μ. και σε ένα πλάτος τουλάχιστον 4μ. Από την τομή είχαν πέσει στο κατάστρωμα του δρόμου: μεγάλο κομμάτι πίθου, με μεγάλα πήλινα εγγλείσματα, πορτοκαλί πυρήνα και επιφάνειες, μικρά όστρακα, μετρίως χονδροειδή, στιλβωτά, όστρακα εγχάρακτα και ένα μικρό κομμάτι οψιανού¹²⁰.

Από τους παραπάνω υπολογισμούς, καθώς και από τις διαστάσεις της κορυφής του λόφου (περ.20Χ40μ.), προκύπτει ότι ο οικισμός θα κάλυπτε μία έκταση το ελάχιστο 800-900 τ.μ. Πρόκειται για αρκετά μεγάλο, μεσόγειο οικισμό, σε θέση στρατηγική, με όλα τα προσόντα να είναι το κέντρο μιας μεγάλης περιοχής. Έχει εκτεταμένη οπτική επαφή με όλη τη γύρω περιοχή και βλέπει σε δύο θάλασσες, μία νότια (κόλπος Μεθώνης) και μία δυτικά (κόλπος Πύλου), από τις οποίες και απέχει λίγα μόνο χιλιόμετρα. Καθώς ελέγχει και τις δύο οδικές αρτηρίες της περιοχής, εκείνη που περνάει χαμηλά, μέσα στην κοιλάδα, αλλά και εκείνη προς τα ΝΑ, η θέση θα χρησιμοποιετο ως σημαντικός μεσόγειος κρίκος στην αλυσίδα των ΠΕ, ΜΕ και γενικά των προϊστορικών οικισμών.

ΝΟΤΙΑ ΠΑΡΑΛΙΑ: 1. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΘΩΝΗΣ

ΜΕΘΩΝΗ και ΝΗΣΑΚΟΥΛΙ ΜΕΘΩΝΗΣ

Η Μεθώνη¹²¹ υπήρξε «διάσημη» στα μεσαιωνικά χρόνια και επελέγη για την κατασκευή κάστρου, ακριβώς λόγω της σημαντικής, στρατηγικής θέσης της στο θαλάσσιο δρόμο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αφού οι ναυσιπλοούντες αναγκαστικά παρέπλεαν τη Νότια Πελοπόννησο. Όμως, η γεωγραφική σημασία της περιοχής φαίνεται πως είχε «ανακαλυφθεί» πολλούς αιώνες νωρίτερα, ήδη από την προϊστορική περίοδο. Είναι πιθανόν σε αυτό να συνετέλεσαν και τα ευνοϊκά για την πρώιμη ναυσιπλοία θαλάσσια ρεύματα της περιοχής¹²².

120. Για τον εντοπισμό της θέσεως αυτής ενημερώθηκε η αρμόδια Ζ' ΕΠΚΑ, βλ. Ν.Κοκοτάκη-Γ.Χατζή, ΑΔ 40 (1985), Χρον., 107.

121. Meyer, 200-1.

122. Ένα από τα θαλάσσια ρεύματα, που θα διευκόλυναν την πορεία των προϊστορικών πλοίων έρχεται από την Ανατολική Μεσόγειο «κατευθύνεται προς την Κρήτη, πατραπλέει τις νότιες ακτές της με κατεύθυνση από τα Α. προς τα Δ., προχωρεί μέχρι το στενό των Κυθήρων, όπου

Μέσα στον κόλπο της Μεθώνης υπάρχει ένα πολύ μικρό νησάκι, το Νησακούλι¹²³ ή Κούλουρας (σύμφωνα με τους ναυτικούς χάρτες), όπου παλαιότερη σύνομη ανασκαφή¹²⁴ είχε αποκαλύψει χρήση κατά τα ΜΕ χρόνια.

Ο κόλπος της Μεθώνης, δυτικά, κλείνεται από τη χερσόνησο του μεσαιωνικού Κάστρου, απέναντι από την οποία βρίσκεται το νησί Σαπιέντζα. Το Νησακούλι, με διάμετρο περί τα 60 μέτρα, βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του κόλπου και σε κατευθείαν απόσταση από την ανατολική ακτή του περί τα 350 μέτρα. Η ακτή σ' εκείνο το σημείο (Άγιος Ηλίας) είναι έντονα κατακρημνισμένη. Αν κανείς κοιτάξει την ακτή αυτή από τη θάλασσα, είναι αμέσως σαφές ότι το Νησακούλι αποτελούσε κάποτε συνέχειά της (Εικ.8).

Αυτό διεπίστωσαν οι έρευνες γεωλόγων, που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή¹²⁵, σε μια προσπάθεια παλαιογεωγραφικής αποκατάστασης της ακτογραμμής του κόλπου της Μεθώνης. Σύμφωνα με τις έρευνες αυτές, στα Νεολιθικά χρόνια ο κόλπος ήταν βαθύς στη δυτική του άκρη, αλλά η ακτογραμμή θα ήταν πολύ ευρύτερη προς την πλευρά της θάλασσας. Μία μεγάλη άνοδος της στάθμης της θάλασσας γύρω στο 6000 π.Χ.¹²⁶ εβύθισε μέρος της Σαπιέντζας, διευρύνοντας πολύ τον ισθμό που τη χώριζε από την ξηρά. Αυτό επέτρεψε έκτοτε την αθρόα είσοδο των κυμάτων, που έρχονται, συνήθως, από τα δυτικά. Ο τρόπος αυτός εισόδου των κυμάτων είχε και έχει ως αποτέλεσμα την εναπόθεση υλικών στον δυτικό μυχό του κόλπου, που διαρκώς επιχώνεται και, αντίθετα, την ταχεία διάβρωση και υποχώρηση της ακτής στο ανατολικό του τμήμα. Από αυτή την επενέργεια των ανέμων και των κυμάτων πάνω στο μαλακό πέτρωμα της περιοχής φαίνεται πως κατακρημνίσθηκε μεγάλο τμήμα της ανατολικής χερσονήσου του κόλπου και απέμεινε μόνο το άκρο της ως νησί (Εικ.9).

Πράγματι, παρατηρώντας τις ισοβαθείς στον χάρτη¹²⁷, βλέπομε ότι τα βάθη μεταξύ Νησακουλίου και ακτής είναι μικρά, μέχρι 5 μέτρα και ότι, στην περιοχή αυτή, δημιουργείται μια υποβρύχια «πλατφόρμα»¹²⁸. Σημειώνουμε ότι η ίδια αυτή κατάσταση, με προφανή κατακρήμνιση των ακτών, επεκτείνεται περαιτέρω στην παραλία, νότια και ανατολικά. Επίσης στο χάρτη με τις ισοβαθείς, όπου υπάρχει και προσπάθεια αποκατάστασης της παλαιάς ακτογραμμής, παρατηρούμε ότι αμέσως προς νότον και ανατολικά του Νησακουλίου υπάρχει υποχώ-

ενώνεται με το ανερχόμενο προς την Αδριατική ρεύμα του ΒΑ Αιγαίου» Δ.Παπαγεωργίου, Τα «Αργοναυτικά» και οι θαλάσσιοι δρόμοι στο Προϊστορικό Αιγαίο, εν: Α.Βλαχόπουλος - Κ. Μπίτταχα, επιμ., *Αργοναύτης, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρ.Ντούμα*, Αθήνα 2004, 94.

123. *AJA* 1969, 153-4, nr 72D. *MME*, 278-9, nr. 80. Meyer, 215. Lolos, *Pottery*, 52, 332.

124. Αγγ.Χωρέμης, Μ.Ε. βωμός εις Νησακούλι Μεθώνης, *ΑΑΑ* II, 1969, 10-14 και *ΑΔ* 25(1969), Χρον. Β',145.

125. J.Kraft -St.Aschenbrenner, Paleogeographic Reconstructions in the Methoni Embayment in Greece, *Journal of Field Archaeology* 4 (1977) 19-43.

126. Ένθ' ανωτ., 41.

127. Ένθ' ανωτ., 22, fig.3.

128. Ένθ' ανωτ., 33, fig.10.

ρηση στην ακτογραμμή, που, ενδεχομένως, υποδεικνύει την ύπαρξη εκεί ενός λιμανιού, που δεν θα ήταν, πάντως, ιδιαίτερα προστατευμένο.

Καθώς τα κύματα συγκλίνουν γύρω από το Νησακούλι, η διάβρωση των τοιχωμάτων του είναι και σήμερα ταχύτατη¹²⁹. Πάντως, πρέπει να σημειώσουμε ότι περί τα 100 μέτρα δυτικά του νησιού, τα βάθη, όπως φαίνεται στο χάρτη, πέφτουν απότομα στα 26 μέτρα. Αυτό, πιθανώς, σημαίνει ότι μέχρι εκεί θα έφθανε η χερσόνησος της Εποχής του Χαλκού.

Εκτός από τη βέβαιη επίδραση του ανέμου, των κυμάτων και των θαλάσσιων ρευμάτων, είναι πολύ πιθανόν ότι η κατακρήμιση αυτή των ακτών είχε και άλλες αιτίες, όπως είναι οι σεισμοτεκτονικοί παράγοντες, και, μάλιστα, σε μία σεισμικά ενεργό περιοχή. Όμως, συνήθως, οι σεισμοί λειτουργούν σε συνδυασμό με την ευστατική ανύψωση της στάθμης της θαλάσσης, με το είδος και τη διαμόρφωση των πετρωμάτων μιας περιοχής, με την ύπαρξη ρηγμάτων, με την επενέργεια υπόγειων υδάτων ή των υδάτων της βροχής¹³⁰. Οι καταστροφές, βέβαια, που μπορεί να προκαλέσουν οι σεισμοί, εξαρτώνται από την επαναληπτικότητα του φαινομένου¹³¹, αλλά και από την ένταση και τη διάρκειά του, πάντα, όμως, συνδυασμό με τους προαναφερθέντες παράγοντες. Τα χαλαρά, προσχωσιγενή και, κυρίως, τα αργιλώδη εδάφη είναι τα περισσότερο υποκείμενα σε σεισμικές καταστροφές¹³². Ενδιαφέρουσα εν προκειμένω είναι πληροφορία του 1820, ότι 2 χλμ. ανατολικά της Μεθώνης, στην περιοχή για την οποία μιλούμε, υπήρχαν εργαστήρια χονδροειδούς κεραμεικής¹³³. Αυτό σημαίνει ότι τα γύρω εδάφη ήσαν αργιλώδη και, για τούτο, επιρρεπή στην κατακρήμιση. Η ίδια αυτή πληροφορία έχει

129. Και οι Kraft - Aschenbrenner, *ένθ' ανωτ.*, 26-29, 33, 43 και ο Ch.Higgins, Possible Disappearance of Mycenaean Coastal Settlements of the Messenian Peninsula, *AJA* 70 (1966) 26-28 τονίζουν πόσο έντονη, αλλά και πόσο ταχεία είναι η διάβρωση στο σημείο αυτό. Αλλά και εμείς, επισκεπτόμενοι συχνότατα την περιοχή παρατηρούμε κάθε χρόνο διαφοροποιήσεις στην ακτή, κυρίως την υποχώρησή της με κατακρήμισεις. Ακόμη και ο σύγχρονος παραλιακός ασφαλτόδρομος υψίσταται συχνά καθιζήσεις, ιδίως κατά τον χειμώνα. Σε παλαιότερη επίσκεψή μας στο Νησακούλι (1989), παρατήρησα με εξαιρετικά διαβρωμένα μαλακά πετρώματα και τις πρόσφατες τότε κατακρήμισεις. Έχει ίσως ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι για τη διαδρομή χρησιμοποιήσαμε θαλάσσιο ποδήλατο, με το οποίο η επιστροφή στην ακτή πήρξε εξαιρετικά επίπονη λόγω των δυτικών ρευμάτων, παρόλο που ο άνεμος είχε χαμηλή ένταση. Κατά την τελευταία επίσκεψή μας εκεί το 2006 παρατηρήσαμε πολύ μεγάλες αλλαγές: η διάβρωση της ακτής είχε προχωρήσει τόσο, που δεν υπήρχε πλέον καθόλου «παραλία» και η κατακρήμιση των πλευρών του υψώματος είχε δημιουργήσει τόσο κάθετα τοιχώματα, ώστε να μην είναι εφικτή η πρόσβαση στην κορυφή, όπως άλλοτε.

130. N.Fytrolakis, Soil instability at Koroni town and at Dimiova and Agia Triada Monasteries, Greece, in: P.G.Marinou -G.C. Koukis, eds., *The Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites, Proceedings of an International Symposium organized by the Greek National Group of IAEG/ Athens/ 19-23 September 1988*, A.A.Balkema/ Rotterdam/ Brookfield, 1988, 169-175.

131. N.Fytrolakis, Erdbeben und Erdbebenschäden im Griechischen Raum seit historischer Zeit, *N.Jb.Geol.Paläont. Abh.*, 208 (1998) 598.

132. G.Rapp, Jr., Assessing Archaeological Evidence for Seismic Catastrophies, *Geoarchaeology: An International Journal*, Vol.1 (1986) 368.

133. J.Kraft -St.Aschenbrenner, *ένθ' ανωτ.*, 26-7, σημ. 25. Πρόκειται για περιοχή, που το 1905 είχε ήδη κατακρημισθεί και με αυτή την αφορμή αναφέρεται στο άρθρο.

επιπλέον ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά στις πηγές πηλού και την πιθανή χρήση τους κατά τα προϊστορικά χρόνια σε σχέση με την κατοίκηση στην περιοχή.

Η μελέτη του κεραμεικού υλικού, αλλά και του συνόλου των ανασκαφικών δεδομένων από το Νησακούλι¹³⁴, κατέδειξε ότι η θέση αυτή ήταν οικιστική και ταφική: σώζονταν τοίχοι κτηρίων και ταφές σε πίθους και σε λάκκους, καθώς και κατασκευή, που είχε αποκληθεί βωμός από τον ανασκαφέα, και η οποία φαίνεται να σχετίζεται με την περιοχή των ταφών. Αυτή δεν απέχει παρά ελάχιστα μέτρα από τα κτήρια.

Η κεραμική της θέσης είναι ΜΕ, με τυπικά για την Μεσσηνία δείγματα χονδροειδών και ημιχονδροειδών αγγείων, με όστρακα εγχάρακτα, άφθονα γκρι και μελανά μινύεια, καθώς και αμαυρόχρωμα αγγεία. Μεταξύ των αμαυρόχρωμων μερικά φαίνεται να σχετίζονται με εκτός Μεσσηνίας περιοχές, πράγμα που υποδηλώνει ότι ο οικισμός αυτός, ως εκ της θέσεώς του, ήταν πιο ανοικτός στις επικοινωνίες σε σχέση με άλλους.

Ο οικισμός φαίνεται πως ήταν ανθηρός σε όλη τη διάρκεια των ΜΕ χρόνων, αλλά φαίνεται να συνεχίζει τη ζωή του τουλάχιστον και στην αρχή των Μυκηναϊκών χρόνων, όπως υποδεικνύουν τα λίγα όστρακα, που έχουν προκύψει από την ανασκαφή. Αλλά και κατά την παλαιότερη επιφανειακή έρευνα¹³⁵ αναφέρεται η εύρεση λίγων Μυκηναϊκών οστράκων στην κορυφή του νησιού και στην ανατολική ακτή του. Μεταξύ του υλικού υπάρχουν, επίσης, ΠΕ όστρακα, τα οποία, αν και λίγα, αποτελούν μαρτυρία για κατοίκηση του χώρου ήδη από αυτή την περίοδο¹³⁶.

Το ερώτημα που είχε προκύψει για εμάς από αυτά τα δεδομένα αφορούσε στη μορφή και την έκταση του οικισμού: αν, δηλαδή, περιοριζόταν μόνο στο ακραίο τμήμα της χερσονήσου ή εκτεινόταν σε όλο της το μήκος. Τυχαία, κατά τη διάρκεια κολύμβησης στην παραλία κοντά στο Δημοτικό Κάμπινγκ της Μεθώνης, διακρίναμε τοίχους στο βυθό, κοντά στην ακτή, σε βάθος από 3 έως 5 μέτρα. Έτσι, επιβεβαιωνόταν ότι η άνοδος της στάθμης της θαλάσσης, η διάβρωση από τους ανέμους και τα κύματα, αλλά, πιθανόν, και τεκτονικοί παράγοντες είχαν κάνει τη θάλασσα να «κερδίσει έδαφος» εις βάρος της ξηράς.

Μερικοί από τους τοίχους ήταν ευθύγραμμοι και μακρείς, άλλοι αποτελούσαν κυκλικές κατασκευές. Η πρώτη σκέψη ήταν πως σχετίζονταν με τη χρήση της περιοχής στα μεσαιωνικά χρόνια. Όμως, τουλάχιστον μερικοί από αυτούς, είχαν εμφανώς προϊστορικό χαρακτήρα, όπως κάποιοι, που ήταν διπλοί. Όστρακα δεν ήταν ορατά. Στα επόμενα χρόνια, κατά περιόδους οι τοίχοι διακρίνονταν και κατά περιόδους καλύπτονταν από την άμμο.

134. Αφρ. Χασιακού, Μεσοελλαδική κεραμική από τη Μεσσηνία, δ.δ., Αθήνα 2003, κεφ. Νησακούλι Μεθώνης. Το υλικό παραχωρήθηκε προς δημοσίευση από τον ανασκαφέα Αγγ. Χωρέμη.

135. AJA 73 (1969) 154

136. Η θέση πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε και στα μεσαιωνικά χρόνια, οπότε, όμως, ήταν πλέον νησί.

Από την αρχή διατυπώθηκε η σκέψη ότι, πιθανώς, τα κτίσματα που φαινόταν προϊστορικά σχετιζόνταν με τα ευρήματα στο Νησακούλι. Η υποβρύχια ανασκαφή στο βυθό της Μεθώνης¹³⁷ απεκάλυψε τοίχους, που, πράγματι, ήταν προϊστορικοί και έδωσε κεραμική και ταφικό πύθο ΜΕ χρόνων, επιβεβαιώνοντας τις αρχικές υποθέσεις.

Έτσι, η εικόνα που δημιουργείται είναι αυτή ενός πολύ εκτεταμένου οικισμού, που θα κάλυπτε, ενδεχομένως, μέρος της επίπεδης, παράκτιας πεδιάδας και τη χερσόνησο - ακρωτήριο, η οποία έκλεινε το λιμάνι της Μεθώνης από τα ανατολικά (Εικ.10). Η θάλασσα (άνοδος της στάθμης, προσχώσεις) κάλυψε τα χαμηλότερα μέρη του οικισμού, ενώ κατακρημνίσθηκε (διάβρωση, σεισμοί) μέρος της χερσονήσου, της οποίας σώζεται ακόμη το ψηλότερο σημείο, ίσως και το ακραίο, ως Νησακούλι¹³⁸ (Εικ.11, 12).

Πρέπει εδώ να υπογραμμίσουμε την μεγάλη αναλογία που εμφανίζει η εικόνα του κόλπου της Μεθώνης με την κατοίκηση των προϊστορικών χρόνων προς αυτήν την περιοχή της Βοϊδοκοιλιάς, όπου επίσης φαίνεται πως η κατοίκηση εκτεινόταν στην πεδιάδα εμπρός στο λιμάνι, αλλά και στον παρακείμενο λόφο.

Πολλές άλλες περιπτώσεις ΠΕ, αλλά και ΜΕ κατοίκησης σε πεδινές περιοχές, οι οποίες έχουν εν μέρει βυθισθεί στη θάλασσα είναι γνωστές απ' όλο τον ελλαδικό χώρο¹³⁹, αλλά και ειδικότερα από την νότια Πελοπόννησο.

Στο Παυλοπέτρι Λακωνίας¹⁴⁰, στο δυτικό τμήμα του όρμου της Νεαπόλεως, μεγάλο μέρος των οικιστικών καταλοίπων βρίσκεται βυθισμένο κάτω από 2-3 μέτρα νερού, σε μία έκταση 350X200 μέτρων μεταξύ της ακτής και του μικρού νησιού, που βρίσκεται κοντά, και το οποίο, προφανώς, θα ήταν αρχικά ενωμένο με την ξηρά. Θεωρείται ότι και η Ελαφώνησος, στην οποία υπάρχουν προϊστορικά κατάλοιπα, θα ήταν, επίσης, ενωμένη με την ηπειρωτική χώρα κατά τους προϊστορικούς χρόνους¹⁴¹. Ενδιαφέρον είναι, ακόμη, ότι στην άλλη πλευρά, την ανατολική, του ίδιου όρμου, περί το 1 χλμ. ΒΔ της Νεαπόλεως, υπάρχει παράκτιος λόφος με ΠΕ και ΥΕ ΙΙΙ κατάλοιπα. Είναι φανερό ότι οι θέσεις αυτές, στο

137. Ηλ.Σπονδύλης, *Ενάλια*, IV, 1/2, 1992, 34 και «Επί νήα θοήν και θίνα θαλάσσης», Υπουργείο Πολιτισμού - Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων: Έκθεση, Νιόκαστρο Πύλου 1999.

138. Τα αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν την επί γεωλογικών, κυρίως, δεδομένων βασισμένη άποψη του Ch.Higgins, *ένθ' ανωτ.*, 20, ότι, αν η σχετική στάθμη της θαλάσσης ήταν 2-3 μέτρα χαμηλότερη στη Μεθώνη κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, τότε η ανατολική ακτή του κόλπου μπορεί να έχει υποχωρήσει μέχρι και 800 μέτρα από τότε, που είναι αρκετά, για να εξαφανισούν ένα παράλιο οικισμό του μεγέθους της σύγχρονης Μεθώνης. Από διάφορα στοιχεία οι Kraft και Aschenbrenner υπολογίζουν ότι η διάβρωση στην περιοχή είναι περίπου 10 μέτρα ανά αιώνα, οπότε αυτό ταιριάζει με την απόσταση των 350 περίπου μέτρων του νησιού από την ακτή για το διάστημα των 35 αιώνων που έχουν παρέλθει από τη Μέση Εποχή του Χαλκού.

139. Επί παραδείγματι: Αδ.Σάμψων, *Μάνικα. Μια Πρωτοελλαδική Πόλη στη Χαλκίδα*, Αθήνα 1985. Α. Delaporta, I.Spondilis, Y.Baxevanakis, Platiyali Astakos: a submerged Early Helladic Site in Akarnania, *Enalia Annual*, 1996, I, 44-46. A.Higgins, G.Cadogan, R.Howell, Pavlopetri: an underwater Bronze Age town in Laconia, *BSA* 64 (1969) 113.

140. *Gazeteer*, 118, C39, με ευρήματα ΠΕ ΙΙ, ΜΕ, ΥΕ Ι-ΙΙΒ, αλλά και κλασικά και ελληνιστικά.

141. *Ένθ' ανωτ.*

ανατολικό άκρο της νότιας Πελοποννήσου, στο βάθος ενός προστατευμένου όρμου και στο άκρο μιας εύφορης πεδιάδας, έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις επικοινωνίες.

Η θέση στο Νησακούλι Μεθώνης πραγματικά προσφέρεται για κατοίκηση: βρίσκεται σε κομβικό για τις θαλάσσιες επικοινωνίες σημείο (μεταξύ βορρά- νότου και ανατολής- δύσης), διαθέτει λιμάνι, μία εύφορη κοιλάδα πίσω της και άφθονο γλυκό νερό από το ποτάμι που χύνεται περίπου στο μέσον του κόλπου. Το ποτάμι αυτό σπάνια είναι ξερό, ακόμη και σήμερα, ενώ σε περιπτώσεις έντονων βροχών φέρνει πολύ νερό¹⁴².

Ο κόλπος της Μεθώνης δυτικά κλείνεται από το ακρωτήριο, που φιλοξενεί το Κάστρο. Το ακρωτήριο αυτό είναι από ανθεκτικά ασβεστολιθικά πετρώματα, όπως και όλη η δυτική ακτή, και δεν υποφέρει από έντονη διάβρωση¹⁴³. Το πιθανότερο είναι να υπήρχε και εκεί προϊστορική κατοίκηση, είναι, όμως, μάλλον απίθανο να βρεθεί οτιδήποτε μετά από τόσο εκτεταμένη χρήση του χώρου κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, όπως και στην περίπτωση του Νιόκαστρου.

ΝΟΤΙΑ ΠΑΡΑΛΙΑ: 2. ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΘΩΝΗΣ - ΚΑΜΑΡΙΑ/ΦΟΙΝΙΚΗ - ΦΟΙΝΙΚΟΥΣ

Η ακτογραμμή μεταξύ Μεθώνης - Φοινίκης/ Καμαρίων - Φοινικούντος, η οποία παλαιά ήταν δυσπρόσιτη, άρχισε να γίνεται προσιτή την τελευταία εικοσαετία με τη διάνοιξη του παραλιακού δρόμου Μεθώνης - Φοινικούντος, αρχικά δύσβατου χωματόδρομου (της ΜΟΜΑ) και, τελευταία, ασφαλτόδρομου.

Η ενδοχώρα της περιοχής αυτής ανατολικά της Μεθώνης, που ευρίσκεται αμέσως χαμηλότερα από τα χωριά Φοινίκη και Καμάρια, ψηλά, στην ενδοχώρα, χαρακτηρίζεται από συνεχή εναλλαγή απότομων λόφων και ενδιάμεσων εύφορων κοιλάδων, οι οποίες, με τη δυνατότητα καλλιέργειας που έχουν, μπορούν να υποστηρίξουν την επιβίωση μικρών πληθυσμών στην περιοχή - τουλάχιστον με την εικόνα την οποία παρουσιάζουν σήμερα.

Η ακτή ανατολικά της Μεθώνης χαρακτηρίζεται από συνεχή διαδοχή ακρωτηρίων και παραλιών ή λιμενίσκων. Τα περισσότερα από τα ακρωτήρια έχουν εν μέρει κατακρημνισθεί, λόγω της επενέργειας των κυμάτων και των ισχυρών ανέ-

142. Στη διάρκεια μιας καταιγίδας το χειμώνα του 1989 το είδαμε στην αρχή της πόλης, όπου υπάρχει γέφυρα και ο δρόμος στρίβει προς Φοινικούντα, να έχει υψωθεί περί τα 5 μέτρα μέσα στην ήδη σχηματισμένη βαθειά κοιτή του.

143. Γενικά για τα πετρώματα της περιοχής, βλ. Ν. Φυτρολάκη, *Γεωλογικά Έρευνα εις την επαρχίαν Πυλίας (Μεσσηνία)*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1971 και Ν. Φυτρολάκη, *Γεωλογική δομή της Δυτικής Πυλίας και απόψεις περί της γεωτεκτονικής θέσεως των ζωνών: Ωλονού, Πύλου και Τριπόλεως*, Ελληνική Γεωλογική Εταιρεία, Αθήνα 1973 και Μ. and R. Higgins, *A Geological Companion to Greece and the Aegean*, London 1996, 60.

μων στην περιοχή, αλλά, πιθανότατα, και εξαιτίας σεισμών¹⁴⁴. Τα κατακρημνισμένα και διαβρωμένα τοιχώματά τους υψώνονται σχεδόν κάθετα πάνω από τη θάλασσα μη επιτρέποντας την πρόσβαση από αυτή την πλευρά, παρά μόνο μέσω των παραπλεύρως ευρισκόμενων παραλιών. Παρατηρώντας τα κατακρημνισμένα πετρώματα από την πλευρά της θάλασσας φαίνεται να αποτελούνται άλλοτε από αμμόλιθους και άλλοτε από σχιστόλιθους, που διατάσσονται κατά στρώματα οριζόντια, λοξά ή και κάθετα ομοιάζοντας πολύ με τα στρώματα που παρακολουθεί κανείς κατά μήκος της τομής, που έχει δημιουργήσει ο παραλιακός δρόμος. Μόνον ο λόφος του Προφήτη Ηλία, που είναι και ο πιο ψηλός, δεν φαίνεται να έχει «πρόσφατες» κατακρημνίσεις - τουλάχιστον όσο μας επιτρέπει να διακρίνουμε η βλάστηση.

Σε μερικά από αυτά τα υψώματα εντοπίσαμε κατάλοιπα κατοίκησης προϊστορικών, αλλά και ιστορικών χρόνων, όπως και σε ένα από τους λόφους εσωτερικότερα της παραλίας. Οι ανακαλύψεις αυτές ήταν τυχαίες και, έτσι, αποτελούν απλώς ένδειξη για την κατοίκηση και χρήση της περιοχής. Η ευρύτερη περιοχή παραμένει κατ' ουσίαν ανεξερευνήτη, αλλά, καθώς πλέον είναι φανερό το ενδιαφέρον το οποίο παρουσιάζει, πιστεύουμε πως πρέπει να ερευνηθεί κατά τρόπο συστηματικό.

Η διαμόρφωση της νότιας αυτής ακτής της Μεσσηνίας διακρίνεται για τις πυκνές εναλλαγές της, που είναι τόσες, ώστε δεν εμφανίζονται ούτε στα σχεδιαγράμματα της Γ.Υ.Σ (1: 5000). Τα κατωτέρω αναφερόμενα τοπωνύμια τα πληροφορηθήκαμε από κατοίκους - ψαράδες της περιοχής, οι οποίοι γνωρίζουν με λεπτομέρειες την τοπογραφία των ακτών. Θα τα περιγράψουμε λεκτικά, όμως, θεωρούμε απαραίτητο για κάθε μελλοντική αναφορά ή έρευνα την εκπόνηση ενός τοπογραφικού της συγκεκριμένης περιοχής, που θα περιλάβει όλες τις επιμέρους φυσικές διαμορφώσεις.

Την περιοχή του κόλπου της Μεθώνης ακολουθεί η θέση Παλιοί Αη-Λιάδες ή Ψηλά Γκρεμά Μεθώνης και η περιοχή Πρώτες Λάμπες. Ακολουθεί ο ψηλός λόφος Καρασουμάνι ή Λάμπες ή «στου Χουρμά» (γιατί στην παραλία υπάρχουν αυτοφυείς φοινίκες). Ακολουθεί η εκτεταμένη αμμώδης παραλία της Φοινίκης ή Λάμπες, η οποία κλείνεται ανατολικά από τον ψηλό λόφο Κούλουρας ή Αη-Λιάς (με ομώνυμο εκκλησάκι στην κορυφή). Στην άκρη του Κούλουρα υπάρχουν μέσα στη θάλασσα οι μάλλον επικίνδυνες Ξέρες του Αη-Λιά. Ακολουθεί η περιοχή Νεράϊδες ή Ψηλά Γκρεμά του Κούλουρα, με εντυπωσιακούς βράχους, που υψώνονται κάθετα πάνω από τη θάλασσα. Έπεται ο χαμηλός λόφος Κουμπάρες και όρμος με μεγάλη βότσαλα/ κροκάλες. Ο όρμος ορίζεται ανατολικά από τον λόφο Μπαρκάκια, στη συνέχεια του οποίου υπάρχει μία ξέρα, το Χελωνάκι, που αποτελεί ουσιαστικά το αρχικό του άκρο που κατακρημνίστηκε. Ακολουθεί το ύψωμα

144. Ηλ. Σπονδύλης, Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών της Πυλίας με βάση τον εντοπισμό αρχαιολογικών θέσεων, *Ενάλια* IV, 3-4, 1992, 30-37.

Μαυροβούνι και η παραλία Καμάρια (κάτω από το ομώνυμο χωριό της ενδοχώρας). Στη συνέχεια υψώνεται ο λόφος της Αγίας Ανάληψης και ακολουθεί ο κόλπος του Φοινικούντος, που επίσης κλείνεται από ψηλούς λόφους στην ανατολική του πλευρά.

Γενικά, στον θαλάσσιο χώρο και σε μικρή απόσταση γύρω από τα ακρωτήρια (που πρέπει να σημειώσουμε ότι υφίστανται τη διαρκή επενέργεια των κυμάτων του πελάγους), δεν διαπιστώσαμε οικιστικά κατάλοιπα, αν και παρατηρήσαμε μεγάλη συσσώρευση λίθων σε ρηχά νερά. Επί παραδείγματι, εμπρός από τη θέση Λάμπες/ Καρασουμάνι η θάλασσα έχει βάθος περίπου 3 μέτρα σε μία απόσταση περί τα 100 μέτρα τουλάχιστον από την ακτή. Περαιτέρω, ο βυθός είναι αμμώδης και βαθαίνει σταδιακά.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ- ΛΑΜΠΕΣ

Πρόκειται για πολύ ψηλό λόφο¹⁴⁵, που δεσπόζει μιας μεγάλης περιοχής, στο εσωτερικό της κοιλάδας Λάμπες, ανατολικά της Μεθώνης (Εικ.13).

Στις πλαγιές του λόφου γύρω από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου υπάρχουν κεραμίδια και νεότατη κεραμική, αλλά, ανάμεσά τους, διακρίναμε ελάχιστα όστρακα, που, παρά τις φθορές τους, φαίνονταν ΠΕ, όπως μία βάση αγγείου από πηλό με εγκλείσματα χαλαζία, και ένα-δύο όστρακα με στιλβωμένες επιφάνειες.

Αν, πράγματι, η θέση ανάγεται στους ΠΕ χρόνους, πρέπει να ενταχθεί στον τύπο των μεσόγειων θέσεων της εποχής, που, όμως, δεν απέχουν πολύ από τη θάλασσα (όπως η Τραγάνα, ο Κούκουρας, οι Άγιοι Θεόδωροι).

ΛΑΜΠΕΣ ή ΚΑΡΑΣΟΥΜΑΝΙ¹⁴⁶

Η συνέχεια του υψώματος του Αγίου Γεωργίου προς νότον καταλήγει σε μία μάλλον ογκώδη χερσόνησο με αραιή βλάστηση, που υψώνεται απότομα πάνω από τη θάλασσα, καθώς το άκρο της είναι κατακρημνισμένο¹⁴⁷. Η άνω της επιφάνεια είναι μάλλον επίπεδη, με διαστάσεις περίπου 250X150 μέτρα (Εικ. 14).

Ίχνη τοίχων από πλακωτές πέτρες της περιοχής διακρίνονται σε αρκετά σημεία της επιφάνειας, η οποία είναι διάσπαρτη από όστρακα ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ και άφθονα των ιστορικών χρόνων. Υπήρχαν, επίσης, αραιά, λεπίδες και απολεπίσματα οψιμανού.

Ο λόφος αυτός, βόρεια, κόπηκε βαθειά από τη διάνοιξη του παραλιακού δρόμου. Στις τομές δεν διακρίνονται αρχαιολογικά στρώματα, παρά μόνο γεωλογικά στρώματα με ενδιαφέροντες σχηματισμούς σε μεγάλο ύψος. Όμως, από την άλλη

145. Υπάρχουν οι ακριβείς διαπευσεις.

146. Το όνομα σημαίνει Μαυροβούνι και μερικές φορές η θέση αναφέρεται και έτσι.

147. Για τη γεωμορφολογία του, Ηλ. Σπονδύλης, *Ενάλια* IV, 3-4 (1992) 32.

πλευρά του δρόμου, όπου συνεχίζεται το ύψωμα, υπάρχουν ακόμη όστρακα στην επιφάνεια, αλλά πιο αραιά.

Η έκταση του οικισμού είναι μεγάλη. Μερικά λεπτά όστρακα της ΠΕ II φάσης, τον εντάσσουν στην ΠΕ «Κοινή».

Στις υπώρειες του λόφου απλώνεται η αμμώδης παραλία της Φοινίκης, και, τόσο κοντά στο λόφο, όσο και στο μέσον της περίπου, αναβλύζει γλυκό νερό.

ΚΟΥΜΠΑΡΕΣ

Ανατολικά από το Καρασουμάνι υπάρχει ένα ακόμη ακρωτήριο, κατάφυτο αυτό και χαμηλό, που καταλήγει σε αιχμηρό άκρο, στο οποίο η διάβρωση δεν είναι τόσο εμφανής (Εικ.15). Η παραλία στα ανατολικά του λόφου καλύπτεται από κροκάλες και λίγη άμμο.

Πάνω στο ακρωτήριο υπήρχαν όστρακα ΠΕ, όπως μία δακτυλιοειδής βάση από αμμώδη και πορώδη πηλό, ένα όστρακο με ασημίζουσα mica και μερικά παχύτερα όστρακα με εγκλείσματα ασβεστίτη, κεραμεική που μοιάζει με αυτήν της Βοΐδοκοιλιάς.

Αρκετά πυκνά ήταν και τα ΜΕ όστρακα, όπως μερικά από μετρίως χονδρά αγγεία «τύπου Βορουλιών»¹⁴⁸ και μερικά από μεγάλα, πιθοειδή αγγεία (όχι, όμως, από πολύ μεγάλους πίθους). Ευρέθη τμήμα διεδρικής λεπίδας και δύο απολεπίσματα οψιανού. Επίσης, υπάρχει μεγάλος αριθμός μη προϊστορικών οστράκων, ίσως βυζαντινών.

Στο λόφο αυτό ανευρέθη τμήμα μικρής πλακοειδούς αμμόπετρας, η οποία, αρχικώς, θα είχε μάλλον ορθογώνιο σχήμα. Έχει ελάχιστα κυρτή τη μία της πλευρά. Στην άνω, επίπεδη πλευρά της είχε χαραχθεί με αμβλύ εργαλείο μία σπείρα (Εικ.16).

ΜΠΑΡΚΑΡΑΚΙΑ

Μετά το λόφο Κουμπάρες και την παραλία με τις κροκάλες, ακολουθεί η χαμηλή χερσόνησος- ακρωτήριο «Μπαρκαράκια», με μικρό νησάκι στο άκρο του, το Χελωνάκι, το οποίο είναι φανερό ότι αποτελούσε συνέχεια της ξηράς (Εικ.17). Στο λόφο είναι εμφανείς οι κατακρημνίσεις, ενώ η απόσταση μεταξύ αυτής και νησιού είναι μόλις 30μ., με πολύ ρηχά νερά, πολλές πέτρες και βράχια, μερικά από τα οποία διακρίνονται ακόμη στην επιφάνεια. Αλλά και σε αρκετή απόσταση πέρα από το νησάκι υπάρχουν αρκετοί ακόμη ύφαλοι, (που δεν διακρίνονται παρά μόνο σε απόλυτη νηνεμία), πράγμα που σημαίνει ότι, αρχικά, η χερσόνησος ήταν αρκετά μεγαλύτερη.

148. Τα αποκαλούμε «τύπου Βορουλιών», γιατί μοιάζουν με την κατηγορία των χονδροειδών αγγείων, που βρέθηκαν σε αυτή τη θέση, και τα οποία, πάντως, είναι κοινά σε όλη την περιοχή και σε όλη τη διάρκεια των ΜΕ χρόνων, καθώς και των προώμων ΥΕ.

Από τη θέση υπάρχει οπτική επαφή προς την παραλία του Φοινικούντος.

Επάνω στο λόφο σώζονται τοίχοι ακριβώς απέναντι από το νησάκι και εγκάρσιοι προς την ακτή (βυθίζονται προς το εσωτερικό του λόφου), τμήματα των οποίων είναι φανερό ότι έχουν κατακρημνισθεί μέσα στη θάλασσα¹⁴⁹. Ο ανατολικότερος κάθετος προς την ακτή τοίχος φαίνεται να έχει τη συνέχειά του στη μόνη εξέχουσα πέτρα στο κοντινότερο σημείο του νησιού.

Στο ακρωτήριο σώζεται πληθώρα οστράκων, με αρκετά φθαρμένες (κυρίως από την επενέργεια της αρμύρας) επιφάνειες. Τα περισσότερα είναι χονδροειδή, με λίθινα ή πήλινα εγκλείσματα και ποικίλλουσα όπτηση. Μερικά φαίνεται να προέρχονται από αγγεία "τύπου Βορουλίων" της μεταβατικής ΜΕ/ΥΕ περιόδου, ενώ άλλα προέρχονται από λίγο μεγαλύτερα και παχύτερα πιθοειδή αγγεία, του τύπου εκείνου, που συχνότατα απαντάται στις ΜΕ/ΥΕ θέσεις της Μεσσηνίας, όπως π.χ. στο Καταρραχάκι¹⁵⁰. Υπάρχουν όστρακα με στιλβωμένες επιφάνειες, μερικά με πήλινα εγκλείσματα, άλλα με μαστοειδείς αποφύσεις. Αντίστοιχη κεραμεική υπάρχει και στο νησάκι: χονδρά και ημίχονδρα όστρακα με πήλινα ή λίθινα εγκλείσματα, μελανά και γκρι μινύεια, όλα τυπικά της Μεσσηνίας των ΜΕ χρόνων.

Εντοπίστηκαν, όμως, και ελάχιστα όστρακα, που φαίνονται ΠΕ, όπως ένα από πολύ ανοικτόχρωμο, καθαρό, ρόδινο πηλό, ένα-δύο από πηλό με λίγη άμμο και ένα με στιλπνή επιφάνεια¹⁵¹.

Στο χώρο υπάρχει και πλήθος οστράκων, που φαίνονται μεσαιωνικά. Ο οικισμός, πάντως, φαίνεται ακμαίος μάλλον στην ύστερη ΜΕ περίοδο. Γενικά, η εικόνα της κεραμεικής είναι πολύ παρόμοια με αυτήν, που δίνει το Νησακούλι Μεθώνης.

ΦΟΙΝΙΚΟΥΣ

Ακριβώς πριν από την εκτεταμένη αμμώδη παραλία και τον σύγχρονο οικισμό του Φοινικούντος¹⁵² ευρίσκεται το ακρωτήριο Αγία Ανάληψη. Υψώνεται, με κατακρημνισμένο το άκρο του, απότομα, πάνω από την αμμώδη παραλία του χωριού, στην οποία καταλήγουν ή και πηγάζουν πολλά γλυκά νερά. Ο τρόπος κατακρημνίσης και, γενικά, ο περιβάλλον χώρος έχει μεγάλες ομοιότητες προς τις θέσεις της περιοχής Καμαριών/Φοινίκης, των οποίων αποτελεί φυσική συνέχεια (Εικ.18). Επίσης, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο λόφος είναι διπλός κατά κάποιο τρόπο: είναι ψηλός επάνω από τη θάλασσα, στη συνέχεια χαμηλώνει δημιουργώ-

149. Αιτία πιθανόν να μην είναι η διάβρωση, αλλά η σεισμική δραστηριότητα στην περιοχή, Σπονδύλης, *ἐνθ' ανωτ.*, 33.

150. Αφρ. Χασιακού, *ἐνθ' ανωτ.*, κεφ. Καταρραχάκι.

151. Λόγω των φθορών, τα κεραμεικά είναι πολλές φορές δυσδιάγνωστα. Αλλά η μακρόχρονη εμπειρία μας με την ΜΕ κεραμεική της περιοχής και με την ΠΕ κεραμεική της Βοϊδοκοιλίας μάς επιτρέπει να τα αναγνωρίζουμε με σχετική βεβαιότητα.

152. Meyer, 199.

ντας ένα πλάτωμα και υψώνεται και πάλι προς την ενδοχώρα, για να φιλοξενήσει, σε αυτό το σημείο, το νεκροταφείο του χωριού, το οποίο, έχει καλύψει μεγάλο τμήμα της κορυφής του λόφου.

Στο λόφο είχε εντοπισθεί προϊστορική θέση¹⁵³, με όστρακα όλων των περιόδων, ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ Ι και ΙΙ, καθώς και ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Σε επισκέψεις μας στη θέση έχουμε δει στην επιφάνεια λίγα ΠΕ και ΜΕ όστρακα, καθώς και ένα κομμάτι από καμμένη βάση αγγείου, ίσως πρώιμων χριστιανικών χρόνων. Πιθανώς ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μικρό κομμάτι από καθαρό, πορτοκαλί πηλό, επικαλυμμένο, όμως, με χρώμα στην επιφάνειά του. Έχει επίπεδη τη μία πλευρά και κάπως "φουσκωτή" την άλλη. Αν και είναι πολύ δύσκολο να μιλήσει κανείς με βεβαιότητα για ένα τόσο μικρό κομμάτι, πάντως θυμίζει τα ελληνιστικά ειδώλια της Βοϊδοκοιλιάς¹⁵⁴ και συγκεκριμένα, ένα γυναικείο "μπούστο"¹⁵⁵.

Είναι φανερό πως η Αγία Ανάληψη είναι θέση με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η κεραμεική των ΥΕ ΙΙΙΑ και Β χρόνων, που βρέθηκε εδώ, εισάγει όχι μόνο την ίδια τη θέση, αλλά και όλη την ευρύτερη περιοχή των νοτίων παραλίων στη σφαίρα της μυκηναϊκής επικράτειας.

Οι McDonald και Hope Simpson αναφέρουν τον εντοπισμό ταφικού εξάρματος, θολωτού τάφου και προϊστορικών οστράκων σε τρεις ακόμη θέσεις ανατολικά του Φοινιούντος. Σημειώνουμε ότι οι λόφοι αυτοί έχουν επίσης κατακηνησιμένα τα άκρα τους και ότι το πέτρωμα είναι πολύ παρόμοιο με αυτό της περιοχής της Μεθώνης.

Σε επίσκεψή μας στο λόφο, όπου βρίσκεται το σχολείο του χωριού, δεν εντοπίσαμε κάτι στην επιφάνεια, ενώ, στον δεύτερο προς ανατολές μετά την Αγία Ανάληψη λόφο (τον επόμενο από αυτόν του σχολείου) εντοπίσαμε στην επιφάνεια τέσσερα πολύ μικρά, γραπτά Μυκηναϊκά όστρακα και ένα με σκούρα, λίθινα εγκλείσματα, ίσως ΥΕ ΙΙ. Ένα πολύ μικρό όστρακο από πολύ καθαρό, πορτοκαλί πηλό ήταν είτε ΥΕ είτε ΠΕ. Από το βράχο του λόφου αυτού, χαμηλά, κοντά στη θάλασσα, πηγάζουν γλυκά νερά.

Συμπεράσματα για την νότια ακτή της Μεσσηνίας

Οι McDonald και Hope Simpson κατά την επιφανειακή έρευνα του Πανεπιστημίου της Μιννεσότα στη δεκαετία του 1960, που, σε αυτήν τη νότια παραλία, διενήργησαν από τη θάλασσα, όπως αναφέρουν, δεν είχαν εντοπίσει ίχνη κατοίκησης και θεώρησαν ότι η αυτή έρημη (το 1960) περιοχή δεν ήταν του είδους που θα είλκυε τους Μυκηναίους¹⁵⁶. Αλλά και για την ακτή από το ακρωτήριο Ακρί-

153. AJA 1961, 247, nr. 73, ill.12.

154. Γ.Κορρές, ΠΑΕ 1982, 201-2.

155. Σωξ, ύψος: 3 εκ., πλ.: 2.5 εκ.

156. AJA 1961, 254.

τας μέχρι την Κορώνη αναφέρουν οι ίδιοι¹⁵⁷, πως δεν είχε προϊστορικά ευρήματα, πράγμα που τους οδήγησε να αμφισβητήσουν την ταύτιση της Κορώνης - Ασίνης¹⁵⁸ με το Ρίον των πλυιακών πινακίδων.

Ας σημειώσουμε ότι και ο N. Valmin¹⁵⁹, στη δεκαετία του 1920, αναφέρει ότι για να πάει από τη Μεθώνη στην Κορώνη, πήρε τον πιο σύντομο δρόμο “qui longe la cote vers l’est”, περνώντας από τα χωριά (Α)γατζίκι (σήμερα Φοινίκη) και Καμάρια, και έφθασε σε δύο ώρες, χρησιμοποιώντας μουλάρι, στο χωριό Ταβέρνα, σήμερα Φοινικούντα. Ο δρόμος, στον οποίο αναφέρεται, δεν είναι ο (σημερινός) παραλιακός, αλλά είναι αυτός, που ακόμη περνά από τα χωριά, που βρίσκονται στα υψώματα πάνω από την περιγραφόμενη παραλία.

Είναι φανερό ότι η έλλειψη πρόσβασης εμπόδισε τον εντοπισμό των θέσεων μέχρι πρόσφατα σε μια περιοχή, που φαίνεται νευραλγική για τις επικοινωνίες. Ο περίπλους της Πελοποννήσου από τις νότιες ακτές της ήταν ο βασικός θαλάσσιος δρόμος για την επικοινωνία μεταξύ Ανατολής- Δύσης και Βορρά-Νότου σε όλες τις εποχές του παρελθόντος.

Οι ακτές αυτές είναι μεν ανοικτές προς νότον, όμως προστατεύονται αρκετά από τα τρία νησιά: Σαπιέντζα, Άγια- Μαριανή και Σχιζα. Τα πλοία που θα έκαναν αυτή τη διαδρομή «αναγκαστικά» θα περνούσαν από εκεί και είναι φυσικό να προτιμούσαν τα πιο προστατευμένα περάσματα μεταξύ των νησιών από το ανοικτό πέλαγος¹⁶⁰. Έτσι, οι θέσεις, που θα υπήρχαν εκεί, θα είχαν το στρατηγικό προτέρημα του ελέγχου της ναυσιπλοΐας, αλλά και του θαλάσσιου εμπορίου και του δικτύου ανταλλαγών, είτε σε μικρή κλίμακα, μεταξύ των θέσεων, είτε σε μεγαλύτερη, μεταξύ ανατολικού και δυτικού ηπειρωτικού χώρου, είτε ευρύτερα, με τα Κύθηρα, τις Κυκλάδες και την Κρήτη, είτε και ακόμη πιο μακριά. Είναι προφανές ότι αυτός ήταν ο λόγος για την ίδρυση του Κάστρου της Μεθώνης στα μεσαιωνικά χρόνια.

Ο εντοπισμός προϊστορικών θέσεων σε αυτή την περιοχή διαφωτίζει ιδιαίτερα το θέμα των σχέσεων και των επαφών και υποδεικνύει πόσο πυκνές, αλλά και οργανωμένες ήταν. Πιστεύουμε ότι μία συστηματική επιφανειακή έρευνα μπορεί να αυξήσει πολύ τον αριθμό των θέσεων στη νότια ακτή της Μεσσηνίας, ενώ πρέπει να επεκταθεί και στα τρία νησιά, τα οποία αναμφισβήτητα θα κατοικούνταν.

Οι θέσεις αυτές θα είχαν σημαντική εξάρτηση από τη θάλασσα για την επικοινωνία, καθώς, αν εξαιρέσουμε τη Μεθώνη, οι υπόλοιπες είναι, τρόπον τινά, αποκλεισμένες από την ενδοχώρα με ψηλούς, απότομους λόφους και χαράδρες –ένα

157. Ένθ' ανωτ.

158. *Minos*, IV (1956) 132ff.

159. Valmin, *Etudes*, 154.

160. Αν και αυτά δεν θα τους προστάτευαν πάντα, βλ. P.Throckmorton, *The wrecks at Methone, The Mariner's Mirror*, 51 (1965)305-320.

τοπίο, που θα ταίριαζε, ενδεχομένως, με την περιοχή ka-ra-do-ro/ Χάραδρο των πινακίδων.

Όμως, οι κοιλάδες, που συχνά δημιουργούνται ανάμεσά τους, είναι προστατευμένες από τους ανέμους και εύφορες, καθώς έχουν νερά. Σήμερα μικρά ποτάμια χύνονται στη θάλασσα και υπάρχουν πηγές ακόμη και πάνω στην παραλία ή και μέσα στη θάλασσα¹⁶¹. Από τις παραλίες, μερικές είναι αμμώδεις, μερικές έχουν κροκάλες. Από τα ακρωτήρια, μερικά έχουν μεγάλο ύψος πάνω από τη θάλασσα και είναι δυσπρόσιτα, άλλα είναι πιο χαμηλά και προσιτά και από την ξηρά και από τη θάλασσα. Αν κανείς κοιτάξει από τη θάλασσα τις ακτές αυτές, οι κατακρημνίσεις δεν δίνουν πάντα την εικόνα της φιλόξενης ακτής, όμως, είναι βέβαιο, πως, τουλάχιστον στα προϊστορικά χρόνια, τα πράγματα θα ήταν πολύ διαφορετικά.

Ο Higgins¹⁶² συζητώντας την άποψη των Αμερικανών ερευνητών για έλλειψη Μυκηναϊκής κατοίκησης στα νότια παράλια, σημειώνει ότι οι αναφορές των πινακίδων Γραμμικής Β σε «σταθμούς- παρατηρητήρια» και σε «σταθμούς κωπηλατών», πιθανώς υπονοούν ότι οι ακτές ήταν σχετικά ακατοίκητες, όμως σημειώνει ότι ένα σύστημα επικοινωνίας, καθώς και η επάνδρωση και η συντήρηση τέτοιων σταθμών, θα ήταν πολύ ευκολότερα, αν οι ακτές ήταν κατοικημένες. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι παράλιοι ΥΕ οικισμοί, είτε εξαφανίστηκαν δίχως ίχνη (από διάβρωση και υποχώρηση της ακτής), είτε δεν έχουν ακόμη ανακαλυφθεί.

Τα πράγματα φαίνεται να δικαιώνουν τη λογική του και, μάλιστα, για εποχές πολύ προγενέστερες, χωρίς, όμως, να την επιβεβαιώνουν σε ό,τι αφορά στην Υστερη Μυκηναϊκή περίοδο, της άνθησης των ανακτόρων, εκτός από τον Φοινικόβυτοντα.

Όμως, η εύρεση μυκηναϊκού θολωτού τάφου κοντά στο χωριό Καπλάνι - θέση Βίγλα¹⁶³, στην άμεση ενδοχώρα, υποδηλώνει ότι η ευρύτερη περιοχή όχι μόνο δεν ήταν ακατοίκητη στα Μυκηναϊκά χρόνια, αλλά θα είχε οργάνωση ανάλογη με την υπόλοιπη επικράτεια, με προφανή την ανάγκη και για παράλιους οικισμούς.

Αλλά και στη Χρυσοκελλαριά, σε λόφο (Άγιος Αθανάσιος)¹⁶⁴ ψηλά, πάνω από την παράκτια πεδιάδα, έχουν βρεθεί ΥΕ όστρακα.

Η ύπαρξη καταλοίπων, και μάλιστα ΜΕ, στη νησίδα Τοιχλί- Μπαμπά του όρμου του Ναυαρίνου φαίνεται να ενισχύει την άποψη ότι υπήρχαν σταθμοί- πα-

161. Για τις οποίες υποθέτουμε ότι άλλοτε πιθανόν να ευρισκονταν στην ξηρά, αν λάβουμε υπ' όψιν μας την ευστατική θεωρία, περί της συνεχούς ανόδου της στάθμης της θάλασσας.

162. Ένθ' ανωτ., 23.

163. Επισκεφθήκαμε την περιοχή με φίλους από την Καλαμάτα, όπου κυκλοφορούσαν όχι μόνο πληροφορίες, αλλά και φωτογραφίες ευρημάτων από τη λαθρονασκαφή στον τάφο. Ο τάφος ήταν ανοιγμένος και καθαρισμένος από τα χώματα, ενώ ο γύρω χώρος είχε πολλά όστρακα. Όσα συλλέξαμε τα παραδώσαμε στην αρμόδια Ζ' ΕΠΚΑ.

164. *Gazeteer*, 156, D 111. *MME*, no. 111.

ρατηρητήρια ή, ίσως, φρυκτωρίες ή ένα είδος φάρων, όπως οι μεταγενέστεροι πύργοι στον «Παπά τη Λίμνα» και στον Άγιο Νικόλαο Πύλου (βλ. κατωτέρω).

Σε ό,τι αφορά στην έλλειψη προϊστορικών ευρημάτων που σημειώνουν οι McDonald και Hope Simpson για την περιοχή μέχρι την Κορώνη, ο Higgins¹⁶⁵ παρατηρεί ότι η ακτή μεταξύ Μεθώνης και Κορώνης αποτελείται από αποθέσεις φλύσχη, που διαβρώνεται εύκολα, και γι' αυτό είναι πιθανόν να έχει υποχωρήσει τόσο, όσο και στη Μεθώνη, με ανάλογες συνέπειες για τους οικισμούς. Όμως, πιστεύουμε ότι, όπως παλαιότερα και στη Φοινίκη - Καμάρια, η έλλειψη παραλιακού δρόμου σε αυτή την περιοχή, από τον Φοινικούντα μέχρι το ακρωτήριο Ακρίτας κυρίως, που είναι σήμερα έρημη και με πυκνή βλάστηση, την έχει κάνει δυσπρόσιτη στην έρευνα και δεν έχει επιτρέψει τον εντοπισμό θέσεων.

Αλλά, τουλάχιστον στην περιοχή της Κορώνης, η ευφορότατη ενδοχώρα αποκλείεται να μη προσέλκυσε κατοίκους. Αν, μάλιστα, δεχθούμε την παρατήρηση των ερευνητών ότι οι Υστεροελλαδίτες προτιμούσαν να κατοικούν σε περιοχές, κάτω από τις οποίες υπάρχουν ιζήματα του Πλειόκαινου, τότε, σύμφωνα με το γεωλογικό χάρτη του Higgins¹⁶⁶, αλλά και της Minnesota Messenia Expedition¹⁶⁷, η περιοχή της Κορώνης και η βορειότερα αυτής παραλία και ενδοχώρα, προς το εσωτερικό του Μεσσηνιακού κόλπου, θα είχε πυκνή προϊστορική κατοίκηση. Μέχρι στιγμής έχουν εντοπισθεί λίγες θέσεις. Μεταξύ αυτών, ένας θολωτός τάφος στο Χαροκοπειό και ο κοντινός του μυκηναϊκός οικισμός, δίνουν και πάλι τη γνωστή εικόνα της οργάνωσης των μυκηναϊκών χρόνων. Οι οικισμοί αυτοί δεν είναι παράλιοι.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η ακτογραμμή της περιοχής παρουσιάζει έντονες κατακορημνίσεις και είναι πιθανόν να έχουν χαθεί αρκετά ίχνη. Όμως, η Κορώνη βρίσκεται σε θέση που ελέγχει ουσιαστικά την είσοδο στον ευρύ Μεσσηνιακό κόλπο, γι' αυτό και υπάρχει εκεί, στο στρατηγικό αυτό σημείο, το σημαντικό μεσαιωνικό κάστρο, όπως το Παλαιόκαστρο και το Νιόκαστρο στον κόλπο της Πύλου και το κάστρο στον κόλπο της Μεθώνης. Τα ευκρινή κατάλοιπα, αλλά και οι φιλολογικές μαρτυρίες για χρήση του Παλαιόκαστρου και του κάστρου της Κορώνης κατά την κλασική αρχαιότητα, δίνουν βαρύτητα στη διαχρονική αξία των γεωγραφικώς σημαντικών θέσεων και στην αξιοποίησή τους από τους εκάστοτε πληθυσμούς.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στις περισσότερες από τις θέσεις, στις οποίες αναφερθήκαμε, διαπιστώνεται συνέχεια της κατοίκησης και στις τρεις περιόδους της Εποχής του Χαλκού, Πρω-

165. Ένθ' ανωτ., 29.

166. Ένθ' ανωτ., 25, III.I.

167. MME, Map 3-7.

τοελλαδική - Μεσοελλαδική - Υστεροελλαδική¹⁶⁸. Αυτό είχε παρατηρηθεί και κατά τις επιφανειακές έρευνες και τις ανασκαφές στο παρελθόν, αλλά φάνηκε ιδιαίτερα ανάγλυφα και στις πιο πρόσφατες έρευνες και ανασκαφές, τόσο σε παράλιες περιοχές, που αναφέρονται εδώ, όσο και σε θέσεις της ενδοχώρας, για τις οποίες θα γίνει αναλυτική μνεία αλλού.

Στη Βοϊδοκοιλιά, ακριβώς επάνω από τον κατεστραμμένο οικισμό των ΠΕ ΙI χρόνων κατασκευάστηκε -μετά από ένα κενό κατοίκησης- ο τύμβος των αρχών της ΜΕ περιόδου. Περί το 1500 π.Χ., από το κέντρο του τύμβου, ξεπηδά ο ΥΕ θολωτός τάφος.

Η περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς δεν είναι η μόνη. Στην επίχωση του τύμβου του Αγίου Ιωάννου Παπουλιών βρέθηκαν αρκετά, αν και σπασμένα σε πολύ μικρά κομμάτια, όστρακα λεπτών, κυρίως, αγγείων των ΠΕ ΙI χρόνων, για τα οποία υπάρχει το ερώτημα, αν αφορούν προγενέστερη χρήση του χώρου ή σχετίζονται με τον τύμβο. Στο ΜΕ τύμβο Καλογεροπούλου βρέθηκε, επίσης, ΠΕ κεραμική σε μεγάλη έκταση. Στο ταφικό έξαρμα Καμινίων ΜΕ πίθοι και ΥΕ θολωτοί τάφοι συνυπάρχουν. Κατοίκηση κατά τους ΠΕ χρόνους είχε ο χώρος γύρω (και κάτω:) από τους θολωτούς τάφους του Οσμάναγα (Κορυφασίου) και του Ρούτση-Μυσινοχωρίου. Χρήση κατά τους ΠΕ, αλλά και τους ΜΕ χρόνους, είχε ο χώρος γύρω (και κάτω:) από τον θολωτό τάφο 1 της Τραγάνας. Επίσης, ΜΕ κεραμική έχει βρεθεί σε μικρές ποσότητες στα βαθύτερα στρώματα των θολωτών τάφων Τουρλιδίτσας και Βλαχόπουλου, προφανώς σχετιζόμενη με προγενέστερη χρήση της θέσης¹⁶⁹.

Στον Εγκλιανό υπάρχει εντατική κατοίκηση του χώρου κάτω από το ανάκτορο κατά τους ΜΕ χρόνους¹⁷⁰, καθώς και στην Κάτω Πόλη, ενώ, στα ΒΑ του ανακτόρου, προέκυψε και ΠΕ κεραμική¹⁷¹. Στο Νησακούλι, υπάρχει χρήση του χώρου και στις τρεις περιόδους, αν και η κυριότερη φαίνεται πως είναι η ΜΕ. Στους Αγίους Θεοδώρους Μεσοχωρίου υπάρχει κατοίκηση του χώρου κατά την ΠΕ, τη ΜΕ, ίσως και την ΥΕ περίοδο, αν και υπάρχει πιθανότητα βίαιης διακοπής, λόγω του στρώματος πυράς, που παρατηρήθηκε. Κατοίκηση και κατά τους ΠΕ και κατά τους ΜΕ χρόνους, ενίοτε δε και κατά τους ΥΕ, εμφανίζουν οι νέες θέσεις των νοτιών παραλίων.

Οι θέσεις όλων των προϊστορικών περιόδων είναι τόσο πολλές, που καταδεικνύουν, πως η Μεσσηνία της Εποχής του Χαλκού ήταν πολύ πιο πυκνοκατοικη-

168. G.Korres, Messenia and its commercial connections in the Bronze Age, in: C.Zerner, P.Zerner and J.Winder, eds., *Wace and Blegen, Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989, Proceedings of the International Conference held at the ASCS, Athens, Dec. 1989*, Amsterdam 1993, 231-248.

169. Αφρ. Χασιακού, Μεσοελλαδική κεραμική από τη Μεσσηνία, δ.δ., Αθήνα 2003.

170. C.W.Blegen, M.Rawson, Lord W.Taylor, W.P.Donovan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, III, University of Cincinnati, 1973, με πλήθος αναφορών.

171. J.L.Davis, S.E.Alcock, J.Bennet, Y.Lolos, C.W. Shelmerdine, E.Zangger, *The PRAP Project: Preliminary Report on the 1992 Season*, 8.

μένη από σήμερα. Το γεγονός ότι, παρά τις εκτεταμένες έρευνες που έχουν ήδη διεξαχθεί, εξακολουθούν να ανευρίσκονται άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις, αποτελεί εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ένδειξη για το πόσο διαφορετική θα ήταν η εικόνα της περιοχής σε σχέση με τη σημερινή, πόσο μεγαλύτερη η πυκνότητα των οικισμών, αλλά και πόσο στενές οι μεταξύ τους σχέσεις και αλληλοεξαρτήσεις.

Ο εντοπισμός όσο το δυνατόν περισσότερων θέσεων έχει ενδιαφέρον, διότι δίδει σταδιακά τη δυνατότητα για εντοπισμό των δρόμων, που θα συνδέαν τις θέσεις μεταξύ τους, και, συνεπώς, μπορεί να δώσει εικόνα του συνόλου της οικιστικής και οικονομικής δομής. Ιδιαίτερα οι μεγάλες και σημαντικές θέσεις της ενδοχώρας θα συνδέονταν με ανάλογους δρόμους μεταξύ τους, αλλά και με ένα λιμάνι - επίνειο της περιοχής. Επί παραδείγματι, οι παραστάσεις αρμάτων στις τοιχογραφίες του ανακτόρου της Πύλου υποδηλώνουν ότι θα υπήρχαν δρόμοι κατά την μυκηναϊκή περίοδο, και, μάλιστα, αρκετά πλατείς και καλοί¹⁷². Οι δρόμοι αυτοί θα χρησιμοποιούνταν από άμαξες και κάρα, για τη μεταφορά φορτίων ή προσώπων. Στα πιο δύσβατα μέρη η μετακίνηση θα γινόταν με μεμονωμένα ζύα και, βέβαια, πεζή. Η έντονη κατάτμηση του εδάφους αποτελεί σημαντική δυσκολία κατά τη χρήση χειρσαίων δρόμων. Όμως, περάσματα υπάρχουν και θα ήταν ανέκαθεν γνωστά. Το θέμα της ασφάλειας των χειρσαίων δρόμων θα ήταν ίσως το σοβαρότερο πρόβλημα κατά τη χρήση τους. Η κακοκαιρία, τα άγρια ζώα, η έλλειψη νερού, η ληστεία θα ήταν μερικές από τις δυσκολίες. Όμως, η ύπαρξη πυκνού δικτύου οικισμών μπορεί να άρει μερικές από αυτές, προσφέροντας προστασία για τη νύκτα και δυνατότητα ανεφοδιασμού σε νερό και τρόφιμα. Η ασφάλεια είναι έτσι επίσης αυξημένη, είτε απλώς λόγω της παρουσίας ανθρώπων, είτε κατά τρόπο πιο ενεργητικό με έλεγχο των περασμάτων.

Παρ' όλα αυτά, σε μία χώρα, όπου κυριαρχεί το υγρό στοιχείο δεν μπορεί παρά να χρησιμοποιείται ευρέως για τις μετακινήσεις. Παρά τους κινδύνους, ιδίως με τις απότομες μεταβολές του καιρού, τα θαλάσσια ταξίδια θα ήταν μάλλον ευκολότερα, γρηγορότερα και ασφαλέστερα, ιδίως για όσους είχαν την εμπειρία. Ακόμη και με ένα μικρό πλοίο, μπορούν να μεταφερθούν μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων αρκετά πιο εύκολα από ό,τι στη στεριά. Και αυτό ήταν μία πραγματικότητα στον ελλαδικό χώρο μέχρι και το α' ήμισυ του 20^{ου} αιώνα πριν αναπτυχθούν τα σύγχρονα τεχνικά μέσα, που διευκόλυναν πολύ τα έργα.

Παρ' όλα αυτά, κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο, η ύπαρξη ισχυρής κεντρικής εξουσίας και οργάνωσης, αλλά και η πολιτισμική ομοιογένεια μεταξύ των κέντρων δηλώνουν την ύπαρξη άριστα οργανωμένου οδικού δικτύου, που, όπως σημειώνεται¹⁷³ ήταν το καλύτερο στην ιστορία της Ελλάδος μέχρι τον 19^ο αιώνα.

172. Οι Mc Donald και Hope Simpson, *AJA* 1961, 257, note 14, σημειώνουν "that Mycenaean roads were better planned and maintained than has usually been assumed".

173. W.McDonald, *Overland Communications in Greece during LH III*, with special reference to Southwest Peloponnese, in: Emmett Bennett, Jr., ed., *Mycenaean Studies, Proceedings of the Third*

Έχει γίνει εξ άλλου σαφές από τα κατάλοιπα πολλών τεχνικών έργων ότι οι Μυκηναίοι διέθεταν άριστους μηχανικούς. Δρόμοι, γέφυρες και άλλα τεχνικά έργα έχουν εντοπισθεί γύρω από όλα τα σημαντικά μυκηναϊκά κέντρα.

Οι έρευνες των Αμερικανών στη Μεσσηνία οδήγησαν στον εντοπισμό μυκηναϊκών δρόμων σε διάφορες περιοχές. Πολλοί από αυτούς φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν έκτοτε διαχρονικώς, ακόμη και ως «καλντερίμια» κατά και μετά την Τουρκοκρατία¹⁷⁴. Επί τη βάσει ενδείξεων θεωρούν ότι υπήρχε και μία «Βασιλική Οδός», που θα συνέδεε τον Μεσσηνιακό κόλπο με το ανάκτορο του Εγκλιανού και τον όρμο του Ναυαρίνου¹⁷⁵, δηλαδή δύο σημαντικώτατες περιοχές.

Το «μοντέλο» που φαίνεται να προκύπτει, και που είναι απολύτως λογικό, είναι ο συνδυασμός θαλάσσιων και χερσαίων δρόμων. Οι παράλιοι οικισμοί με τα λιμάνια θα ήσαν σημαντικοί «κόμβοι» για τις επικοινωνίες. Εκεί θα έφθαναν με τα πλοία άνθρωποι και εμπορεύματα και θα μεταφορτώνονταν σε άλλα μέσα προς την ενδοχώρα. Το πυκνό δίκτυο παράλιων και χερσαίων οικισμών, που είχαν και οπτική επαφή μεταξύ τους, θα διευκόλυνε την επικοινωνία.

Για όλα τα ανωτέρω υπάρχουν ενδείξεις, που αφορούν στην Μυκηναϊκή περίοδο. Όμως, το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις θέσεις που κατοικούνται στους ΥΕ χρόνους έχουν ήδη κατοικηθεί κατά την ΜΕ και ΠΕ περίοδο, μας επιτρέπει να προχωρήσουμε στην υπόθεση ότι η όλη λειτουργία του οικιστικού και οικονομικού συστήματος δεν θα είχε ουσιώδεις διαφορές μεταξύ της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανόν ότι οι δομές, οι οποίες μας είναι γνωστές για την οικιστική, την οικονομία, τη στρατιωτική και πολιτική οργάνωση των Μυκηναϊκών χρόνων, να είχαν ήδη δημιουργηθεί από την ΠΕ εποχή, να συνέχισαν τη λειτουργία τους στα ΜΕ χρόνια και να κορυφώθηκαν στα ΥΕ.

Σε ό,τι αφορά στα νότια παράλια (περιοχή Μεθώνης- Φοινίκης- Φοινικούντος) αυτό που κρίνεται αναγκαίο είναι η μελέτη των συγκεκριμένων θέσεων, αλλά και της ευρύτερης περιοχής από γεωλογικής απόψεως, για τον ακριβή προσδιορισμό των αιτίων των κατακρημνίσεων, αλλά και της εκτάσεώς τους, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα για τη γεωμορφολογία της περιοχής κατά την Εποχή του Χαλκού. Αυτό που εμείς μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι οι ομοιότητες στη μορφή των σημερινών ακρωτηρίων και της γύρω περιοχής τους και να υποθέσουμε ότι οι λόγοι που συνέτειναν στην κατακρημνισή τους είναι παρόμοιοι.

Επίσης αναγκαία θεωρείται και μία συστηματική επιφανειακή, αλλά και ανασκαφική έρευνα στην ευρύτερη αυτή παράλια περιοχή και την ενδοχώρα της, η οποία θα συντελέσει στον προσδιορισμό των ορίων των ήδη εντοπισθέντων οικι-

International Colloquium for Mycenaean Studies held at "Wingspread", 4-8 September 1961, Madison, The University of Wisconsin Press, 1964, 219.

174. Ένθ' ανωτ., 224 κ.εξ.

175. Ένθ' ανωτ., 234.

σμών, σε πιθανό εντοπισμό άλλων θέσεων και στη μελέτη του περιβάλλοντος και των συνθηκών, κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκαν και έζησαν οι οικισμοί αυτοί. Ευελπιστούμε να προχωρήσουμε σε μία τέτοια έρευνα κατά τα προσεχή έτη, εφόσον υπάρξουν οι αναγκαίες προϋποθέσεις.

Οι θέσεις που εντοπίστηκαν στα νότια παράλια φαίνεται ότι είναι περισσότερο ανθηρές κατά την Πρώιμη και τη Μέση Εποχή του Χαλκού, αν στηριχθούμε στα επιφανειακά κατάλοιπα, τα οποία είναι λιγότερα για την ΥΕ περίοδο. Αυτό μπορεί να είναι τυχαίο, λίγα, όμως, είναι και τα ΥΕ ευρήματα από την ανασκαφή στο Νησακούλι. Ενδεχομένως αλλαγές στο περιβάλλον των οικισμών (όπως π.χ άνοδος της στάθμης της θαλάσσης) μπορεί να περιορίσει τη δυνατότητα διατήρησής τους. Πάντως, θεωρούμε ότι μόνον η συστηματική έρευνα ή η ανασκαφή μπορεί να επιβεβαιώσει αυτή την εικόνα.

Η έλλειψη πλήθους Μυκηναϊκών καταλοίπων στη νότια ακτή μπορεί να σχετίζεται με τον συγκεντρωτισμό της εποχής, με επίκεντρο το μυκηναϊκό ανάκτορο. Θα ήταν όμως περιεργο να μην υπήρχε ενδιαφέρον για τον έλεγχο της κίνησης στους θαλάσσιους δρόμους του νότου. Από αυτή την άποψη, τα ευρήματα στην Αγία Ανάληψη Φοινικούντος είναι σημαντικά.

Τα νησιά του νοτίου πελάγους, η Σαπιέντζα, η Σχιζα και η Άγια Μαριανή (σύμπλεγμα Οινουσσών), αλλά και το Βενέτικο, δεν έχουν ουσιαστικά ερευνηθεί¹⁷⁶.

Μόνο για τη Σχιζα είναι γνωστή η ύπαρξη σπηλαιίου (Μαύρη Τρούπα) με σταλακτίτες, μέσα στο οποίο υπάρχουν προϊστορικά ίχνη, ΜΕ, ΠΕ ίσως και παλαιότερα¹⁷⁷. Οι Mc Donald και Hope Simpson¹⁷⁸ θεωρούν ότι το σπήλαιο ήταν μάλλον ένας απομονωμένος χώρος λατρείας, παρά χώρος κατοίκησης. Ο Valmin¹⁷⁹ αναφέρει και εύρεση ΜΜ τοπικών Καμαραϊκών αγγείων. Πράγματι, οι σχέσεις της Μεσσηνίας με την Κρήτη πρέπει να θεωρούνται δεδομένες, τουλάχιστον από αυτή την περίοδο. Επίσης, στη θέση Στρούμπουλο/ Καραβοστάσι της Σχιζας περισυλλέχθηκαν σε αυτοψία όστρακα της Εποχής του Χαλκού, αλλά και μεταγενέστερα, κομμάτια οψιανού και άλλα λίθινα εργαλεία¹⁸⁰.

Όπως τα Κύθηρα, έτσι και η Σχιζα, η Άγια Μαριανή και η Σαπιέντζα, καθώς, ενδεχομένως, και το Βενέτικο, θα ήταν σημαντικοί σταθμοί στα θαλάσσια ταξίδια. Οι Οινούσσεσες έχουν το επιπλέον προτέρημα ότι βρίσκονται πολύ κοντά στην ηπειρωτική χώρα.

Σε επίσκεψή μας στην Άγια Μαριανή παρατηρήσαμε πολλά όστρακα στην επιφάνεια, όμως όλα φαίνονται νεότερα και πρέπει να σχετίζονται με την εκκλησία,

176. Α.Ιορδάνογλου, *Τα νησιά της Μεσσηνίας. Άγρια ομορφιά στο απέραντο γαλάζιο*, Έκδοση Περιφέρειας Πελοποννήσου και Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Μεσσηνίας.

177. Meyer, 199. Valmin, *Etudes*, 161f. Ελ. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 36 (1981) 156. Γ.Χατζή - Σπηλιοπούλου, *ΑΔ* 45 (1990) 124.

178. *AJA* 1961, 254.

179. *Op.Arh.* I (1953) 44-46.

180. Γ. Χατζή - Σπηλιοπούλου, *ΑΔ* 45 (1990) 124.

η οποία είναι τόπος επίσκεψης κατοίκων των γύρω περιοχών, την ημέρα της εορτής της Αγίας Μαρίνας.

Η Σαπιέντζα, με ένα μοναδικό δάσος από κουμαριές και άφθονη άγρια πανίδα, είναι γνωστή για τον θαυμάσιος αρχιτεκτονικής φάρο της του 19^{ου} αιώνα. Διαθέτει ένα υπήνεμο και ασφαλές αγκυροβόλιο, το Πόρτο Λόγγο. Το νησί δεν έχει ερευνηθεί και δεν είναι γνωστό, αν έχει ίχνη προϊστορικής κατοίκησης. Όμως, από την νεότερη και νεότερη ιστορία είναι γνωστός ο σημαντικός ρόλος που έχει παίξει ως ασφαλές ορμητήριο για επιθέσεις σε πολεμικές επιχειρήσεις, οι οποίες σχετιζόνταν με το Κάστρο της Μεθώνης και, γενικότερα, με την ενδοχώρα. Η στρατηγική της σημασία είναι πολύ πιθανόν να είχε αναγνωρισθεί από πολύ παλαιά.

Η γεωγραφική θέση των νησιών αυτών, και ιδιαίτερα της Σαπιέντζας, που είναι η πλησιέστερη στο λιμάνι της Μεθώνης, ήταν σημαντική για τον έλεγχο της κίνησης των πλοίων στη θάλασσα (στο πέραςμα ανάμεσα στο νησί και στο λιμάνι της Μεθώνης), αλλά και για τον έλεγχο από τη θάλασσα της ηπειρωτικής περιοχής (Μεθώνης και ενδοχώρας), από όσους ήθελαν να την προσεγγίσουν με ειρηνικούς ή κατακτητικούς σκοπούς.

Ανάλογο σημασία και χρήση πρέπει να αποδώσουμε και στη νήσο Πρώτη, απέναντι από τον Μάραθο. Τουλάχιστον για τους ιστορικούς χρόνους γνωρίζουμε ότι είχε τείχη, λιμάνι και πολίχνη¹⁸¹.

Σε κρίσιμες θέσεις, όπως αυτές των λιμανιών στον μυχώ του κόλπου του Ναυαρίνου και του κόλπου της Μεθώνης, υπήρχαν, στους προϊστορικούς (αλλά και στους ιστορικούς και τους νεότερους) χρόνους, οικιστικά κέντρα με κατοίκηση, που επεκτεινόταν και στους γύρω λόφους.

Ανάλογο σημαντικό κέντρο, τουλάχιστον για την ΠΕ περίοδο, ήταν τα Ακοβίτικα, στον μυχώ του Μεσσηνιακού κόλπου. Σήμερα η θέση βρίσκεται περί τα 800 μέτρα μακριά από τη θάλασσα, όμως, όπως έδειξαν γεωλογικές μελέτες¹⁸², στα προϊστορικά χρόνια ήταν παράλια. Τα υλικά που φέρνουν πέντε ποταμοί, οι οποίοι εκβάλλουν στον Μεσσηνιακό κόλπο, δημιούργησαν τη σημερινή μεγάλη, προσχωσιγενή πεδιάδα εμπρός από τη θέση. Τα μεγάλα «μέγαρα», που έχουν ανασκαφεί¹⁸³ στα Ακοβίτικα υποδηλώνουν τη σημασία της θέσεως κατά τους ΠΕ χρόνους.

Εκτός, όμως, από αυτά τα μεγαλύτερα κέντρα, φαίνεται πως ήταν πυκνό το δίκτυο των οικισμών και θα επεδιώκετο η μεταξύ τους επικοινωνία, που θα ήταν είτε άμεση, όταν οι θέσεις ήταν γειτονικές, είτε έμμεση, με ενδιάμεσες θέσεις- κρήκους στην όλη αλυσίδα.

181. Στράβων VIII, 3, 1, 336.

182. J.Kraft, G.Rapp, St. Aschenbrenner, Late Holocene Paleogeography of the Coastal Plain of the Gulf of Messenia, Greece, and Its Relationships to Archaeological Settings and Coastal Change, *Geological Society of America Bulletin*, 86 (1975) 1191-1208.

183. Για βιβλιογραφία βλ.σημ. 7.

Όταν παρατηρήσουμε τις θέσεις και τη «θέα» παράλιων και μεσόγειων οικισμών, αντιλαμβανόμαστε ότι υπήρχε μέριμνα για ύπαρξη οπτικής επαφής, τόσο με την ευρύτερη περιοχή, όσο και μεταξύ τους, ώστε να επιτυγχάνεται η συνοχή, αλλά και ο έλεγχος των διαφόρων περιοχών.

Ενδεικτική είναι η κατάσταση, που φαίνεται να υπάρχει σε μεταγενέστερους χρόνους, όπως υποδηλώνουν δύο περιπτώσεις που εντοπίσαμε¹⁸⁴.

Στο βουνό Άγιος Νικόλαος, που υψώνεται νότια της Πύλου, υπάρχει στην κορυφή ομώνυμο εκκλησάκι. Παρατηρήσαμε ότι το τριγωνομετρικό σημείο (κολωνάκι) της Γ.Υ.Σ. έξω από τον περιβολό του έχει κτισθεί στο κέντρο μιας παλαιότερης, κυκλικής, λιθοκτιστής κατασκευής. Καθώς από αυτό το σημείο φαίνεται το ανοικτό πέλαγος δυτικά και, πανοραμικά, όλος ο όρμος του Ναυαρίνου, η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι πρόκειται για πύργο, φρουκτωρία ή παρατηρητήριο, για τον έλεγχο της κίνησης στη θάλασσα και το λιμάνι.

Ανάλογη χρήση θα είχε ο κυκλικός πύργος (Εικ. 19) στη θέση «Του Παπά η Λίμνα»¹⁸⁵, που είναι ένας μικρός, κυκλικός ορμίσκος, ο μόνος στην κατά τα άλλα βραχώδη και δυσπρόσιτη δυτική ακτή, που, όμως, αποτελεί την αναπόφευκτη - για όλες τις εποχές- θαλάσσια διαδρομή μεταξύ των δύο σημαντικών λιμανιών Πύλου και Μεθώνης και της ευρύτερης περιοχής τους, δυτικά και νότια αντίστοιχα. Μπροστά από τον ορμίσκο βρίσκονται τα ξερνήσια Νησακούλια, τα οποία είναι πολύ απόκρημνα και στα οποία δεν φαίνεται να υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης.

Ο ορμίσκος αυτός πολύ δύσκολα προσεγγίζεται από τη θάλασσα¹⁸⁶ και δεν προσφέρεται για ελλιμενισμό, καθώς τα βράχια στην είσοδό του είναι απότομα και το πέραςμα εξαιρετικά στενό και ευάλωτο στον κυματισμό. Μόνο, πιθανώς, για μικρή στάση ή και για να κρυφτεί ένα σκάφος προσωρινά είναι κατάλληλο, εφόσον υπάρχει νηνεμία. Όμως, το λιμάνι της Μεθώνης με το Μπούρτζι είναι ορατό από τον πύργο, πράγμα που υποδηλώνει τη σπουδαιότητα της θέσης του. Ομοίως, ο πύργος είναι ορατός από το θαλάσσιο χώρο, αμέσως έξω, δυτικά, του Κάστρου της Μεθώνης. Από αυτά γίνεται φανερή η σημασία του για τη ναυσιπλοΐα. Η απόσταση μεταξύ Μεθώνης και της θέσεως αυτής είναι περίπου 3 χλμ. Η μεταξύ τους ακτή είναι απόκρημνη, φαίνεται, όμως, πως μπορεί κάποιος να την περπατήσει, ακολουθώντας το «φρύδι» των βράχων. Έτσι, υπάρχει ένας ακόμη δρόμος πρόσβασης προς την περιοχή από την ξηρά.

Οι δύο αναφερθέντες πύργοι (στον Άγιο Νικόλαο Πύλου και στον Παπά τη Λίμνα), αν και δεν έχουν άμεση οπτική επαφή μεταξύ τους, θα μπορούσαν να

184. Σπονδύλης, *ένθ' ανωτ.*, 35-36.

185. Τη θέση μάς υπέδειξε ο Γρηγ. Καργίαννης από το Καινούριο Χωριό και, για να φθάσουμε, χρειάστηκε περπάτημα μιας ώρας σε δύσβατη περιοχή, πίσω από το μεσαιωνικό γεκροταφείο του Αγίου Ονουφρίου, που βρίσκεται δεξιά στο δρόμο Πύλου- Μεθώνης.

186. Με μικρή βάρκα επιχειρήσαμε τη θαλάσσια διαδρομή από τη Μεθώνη και οι παρατηρήσεις που ακολουθούν είναι από άμεση εμπειρία.

ανήκουν σε κάποιο δίκτυο πύργων και να επικοινωνούν μέσω του μεταξύ τους υψώματος, στην πλαγιά του οποίου υπάρχει η εκκλησία του Άη-Θανάση (Καινούριου Χωριού)¹⁸⁷.

Η βραχύδης δυτική ακτή του Ιονίου μεταξύ Πύλου και Μεθώνης δεν έχει ερευνηθεί για ύπαρξη προϊστορικών θέσεων. Η εύρεση του πύργου των ιστορικών χρόνων, όμως, είναι ενδεικτική για τη σημασία της περιοχής για τους ναυσιπλοούντες (μια φωτιά, για παράδειγμα, στην κορυφή του πύργου θα ήταν καθοδηγητική για την πορεία τους), αλλά και για τους κρατούντες, που θα ήθελαν να έχουν τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων.

Σε μία τέτοια «λογική» πρέπει να εντάξουμε και τα ευρήματα στο Τσιχλί-Μπαμπά. Το γεγονός ότι ανάγονται στα ΜΕ χρόνια έχει, πραγματικά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον από άποψη οικονομικής, αλλά και στρατιωτικής - «κρατικής» οργάνωσης ενός πληθυσμού ναυτικού. Η αναγκαιότητα για ύπαρξη φάρου στη νησίδα αυτή είναι πιθανόν πως θα είχε εντοπισθεί και εξυπηρετηθεί από πολύ παλαιά.

Η Σφακτηρία, το νησί, το οποίο, λόγω της θέσεώς του κατ' ουσίαν, «δημιουργεί» το λιμάνι στον όρμο του Ναυαρίνου, με την προστασία που προσφέρει κλεινοντάς τον από δυμάς, δεν έχει ερευνηθεί αρχαιολογικά. Η πυκνότερη βλάστηση maquis, η έλλειψη νερού και οι εξαιρετικά απόκρημνες και ψηλές ακτές της (που, σε μερικά σημεία, υψώνονται έως 100 μέτρα κάθετα πάνω από τη θάλασσα προς το εσωτερικό του όρμου, γιατί προς το Ιόνιο είναι ομαλότερες) δεν είναι στοιχεία ελκυστικά για τους ερευνητές, όπως δεν θα ήταν και για κατοίκηση κατά το παρελθόν. Όμως, από τους ιστορικούς χρόνους (Πελοποννησιακός πόλεμος), αλλά και τους νεότερους (Ναυμαχία Ναυαρίνου) είναι γνωστός ο σημαντικότερος ρόλος που έπαιξε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, που έκριναν το μέλλον των πολέμων, αλλά και των εμπλεκομένων μερών.

Η θέση «Μηδέν», που βρίσκεται στο μέσον, περίπου, της ακτής του όρμου του Ναυαρίνου, δεσπόζει και ελέγχει όλο το χώρο. Οι McDonald και Hope Simpson σημειώνουν ότι η θέση "πρέπει να ήταν ένα σημαντικό παρατηρητήριο μέσα στο ΥΕ ΙΙΙ αμυντικό σύστημα"¹⁸⁸.

Η ανεύρεση ΠΕ οστράκων στη θέση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μεταθέτει την ισχύ της απόψεως αυτής για πολλούς αιώνες νωρίτερα. Βέβαια, τα στοιχεία που διαθέτουμε για την ΠΕ περίοδο δεν είναι τόσα, όσα για την ΥΕ στον τομέα της κοινωνικής και στρατιωτικής οργάνωσης. Όμως, η ύπαρξη οχυρωμένων οικισμών αυτής της περιόδου σε άλλες περιοχές (ίσως και στο πλάτωμα της Βοϊδοκοιλιάς) και η επιλογή για κατοίκηση θέσεων στρατηγικής σημασίας, οι οποίες

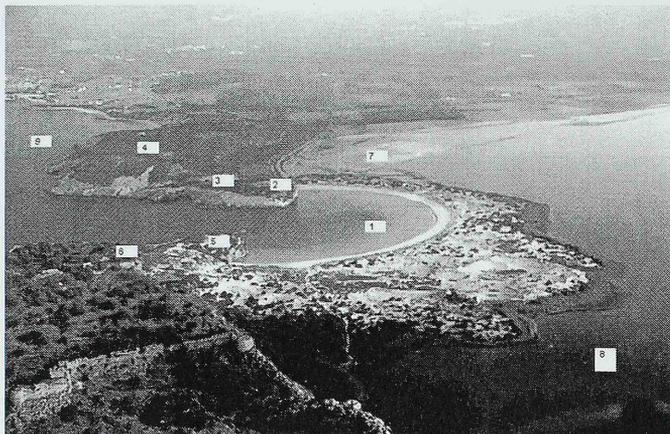
187. Λίγο χαμηλότερα η περιοχή ονομάζεται "Γράμματα" από τους ντόπιους, διότι, απ' ό,τι μας είπαν, "υπάρχουν πλάκες του βουνού που έχουν πάνω γράμματα". Την περιοχή δεν την επισκεφθήκαμε, γιατί είναι δυσπρόσιτη λόγω πυκνής βλάστησης, όμως, είναι πιθανόν οι προφορικές αυτές πληροφορίες να σχετίζονται με αρχαιολογικά κατάλοιπα.

188. Ας σημειώσουμε ως χαρακτηριστικό για την στρατηγική σημασία της θέσεως ότι σε αυτό το σημείο είχε κατασκευασθεί γερμανικό πολυβολείο κατά τη διάρκεια του Β Παγκοσμίου Πολέμου. Το κατασκευάσμα αυτό γκρεμίστηκε και φαίνεται πως «κύλησε» προς την κατωφέρεια.

συχρότατα συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται μέχρι και τα ΥΕ χρόνια, υποδηλώνουν, πιθανώς, την ύπαρξη οργάνωσης «στρατιωτικού» χαρακτήρα, και μάλιστα πολύ παρόμοιας με αυτήν της Μυκηναϊκής περιόδου.

Ο εντοπισμός όλο και περισσότερων θέσεων της ΜΕ εποχής δίπλα σε μικρά και μεγάλα λιμάνια φαίνεται να θέτει σε ισχυρή αμφισβήτηση την άποψη περί εσωστρέφειας αυτής της εποχής. Η κατοίκηση πολλών από αυτές τις θέσεις ήδη από τα ΠΕ χρόνια, μαρτυρεί για μιαν αδιάσπαστη συνέχεια στον τρόπο ζωής, στις επιλογές, στην οικονομία, στις μετακινήσεις. Οι θαλάσσιοι δρόμοι, που φαίνεται πως είχαν ανοίξει κατά τους ΠΕ χρόνους, είναι πολύ απίθανο να έπαυσαν να χρησιμοποιούνται κατά τους ΜΕ, εφόσον, δεν φαίνεται να υπάρχουν γενικότερες ή δραματικές μεταβολές στο όλο σύστημα και τον τρόπο διαβίωσης. Ένα τρόπο ζωής, που, επίσης, δεν φαίνεται να αλλάζει ιδιαίτερα στους ΥΕ χρόνους. Είναι προφανές ότι πολλές από τις δομές του Μυκηναϊκού κόσμου, στην οικιστική οργάνωση, στην οικονομία, στις ανταλλαγές, ενδεχομένως και στον τομέα της στρατηγικής, και, γενικότερα, οι βάσεις της Μυκηναϊκής οργάνωσης και δύναμης τέθηκαν πολύ παλαιότερα, ίσως ήδη από τους ΠΕ χρόνους, ενώ οι συνθήκες της Μυκηναϊκής άνθησης προετοιμάστηκαν κατά τους ΜΕ χρόνους.

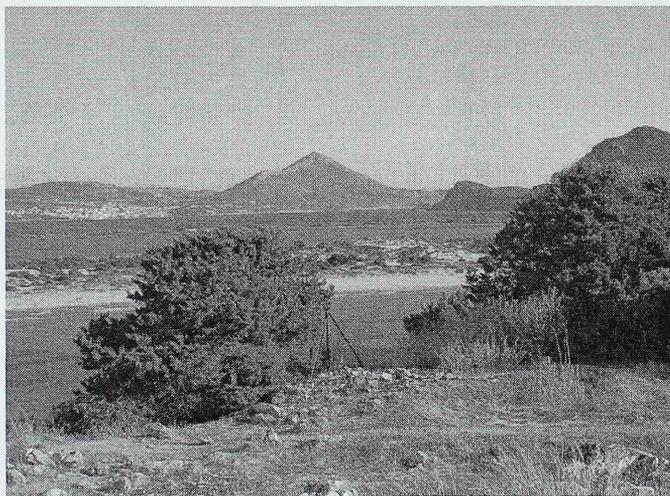
Μόνο η περαιτέρω έρευνα μπορεί να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα.

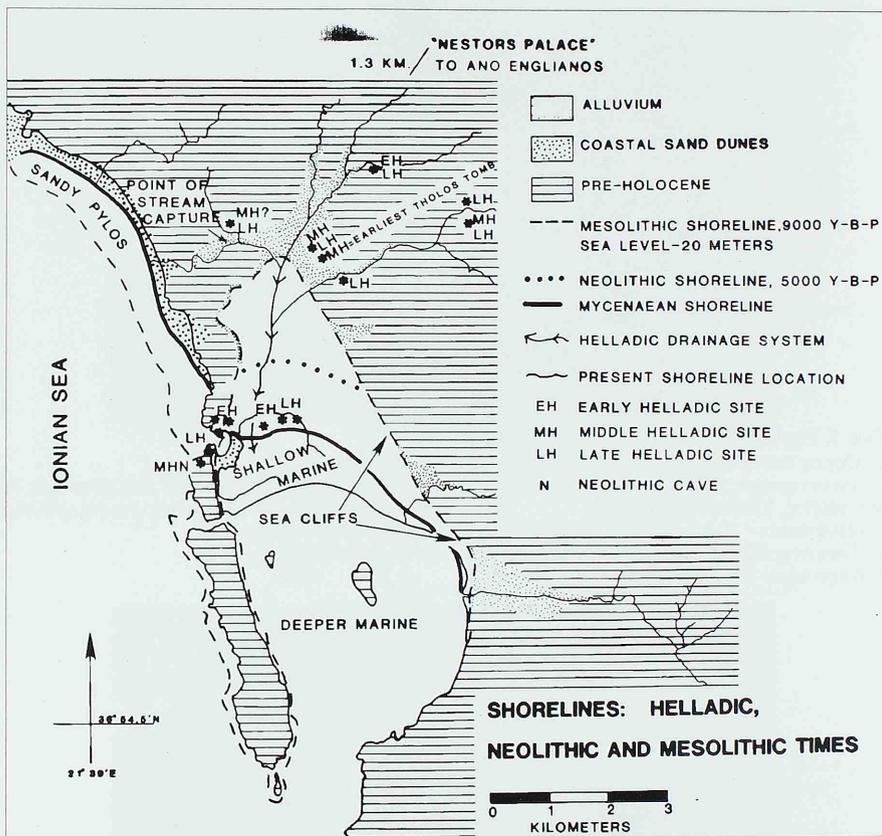
Εικ. 2. Περιοχή Βοΐδοκοιλιάς:

1. Όρμος Βοΐδοκοιλιάς
2. Ανεσκαμμένοι ΠΕ οικισμός, ΜΕ τύμβος, ΥΕ θολωτός τάφος
3. «Πλάτωμα»
4. Προφήτης Ηλίας
5. Ακρωτήριο Κορυφάσιο, Σπήλαιο Νέστορος

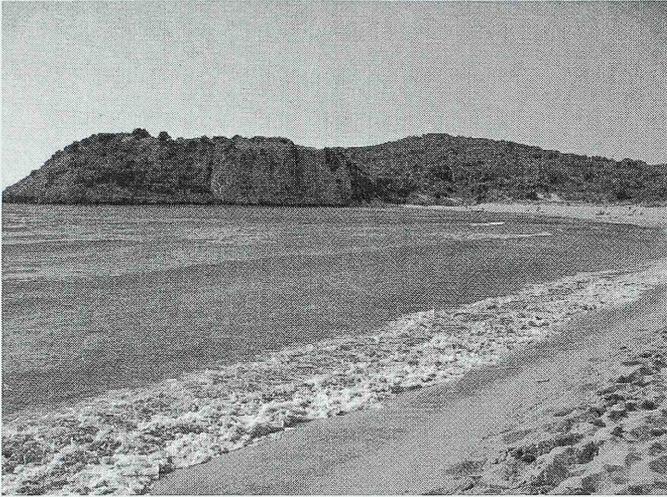
6. Παλαιόκαστρο
7. Λιμνοθάλασσα Οσιμάναγα/ Διβάρι (μυχός όρμου Ναυαρίνου κατά τους προϊστορικούς χρόνους)
8. Όρμος Ναυαρίνου
9. Ιόνιο Πέλαγος

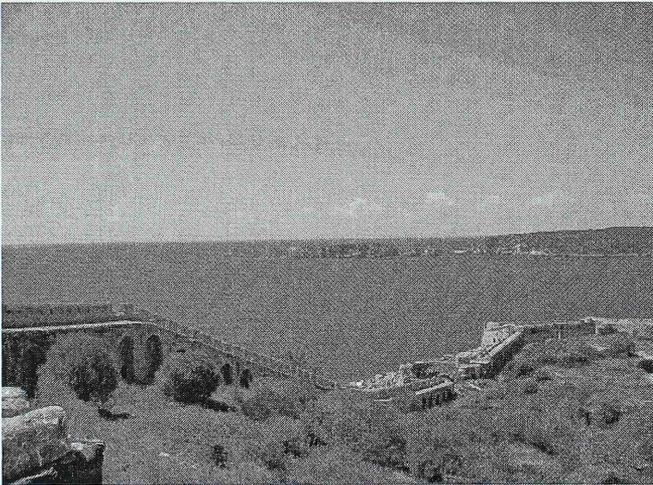
Εικ. 3. Από τον βόρειο βραχίονα του όρμου τής Βοΐδοκοιλιάς (με την προϊστορική κατοίκηση) είναι ανοικτή η θέα προς νότον. Προς τον σημερινό όρμο της Βοΐδοκοιλιάς και τους αμμόλοφους, προς την λιμνοθάλασσα και το ανάχωμα, περαιτέρω προς τον όρμο του Ναυαρίνου, την Πύλο και τον Άγιο Νικόλαο Πύλου. Δεξιά το Κορυφάσιο και η Σφακτηρία. Είναι φανερή η δυνατότητα οπτικού ελέγχου του τότε λιμανιού από τη θέση του ΠΕ οικισμού.

Εικ. 4. Η περιοχή της Βοϊδοκοιλιάς κατά J.C.Kraft, G.R.Rapp, S.E.Aschenbrenner, Paleogeomorphic Reconstructions of Coastal Morphology in the Area of Sandy Pylos, Ανακοίνωση στο Α' Διεθνές Συνέδριο «Προμυκηναϊκή και Μυκηναϊκή Πύλος, Αθήνα 1980. Με παχιά μαύρη γραμμή σημειώνεται η ακτογραμμή των Μυκηναϊκών χρόνων. Σημειώνονται, επίσης, οι θέσεις εύρεσης ΠΕ και ΥΕ κεραμεικής μέσα στην πεδιάδα/ λιμνοθάλασσα.

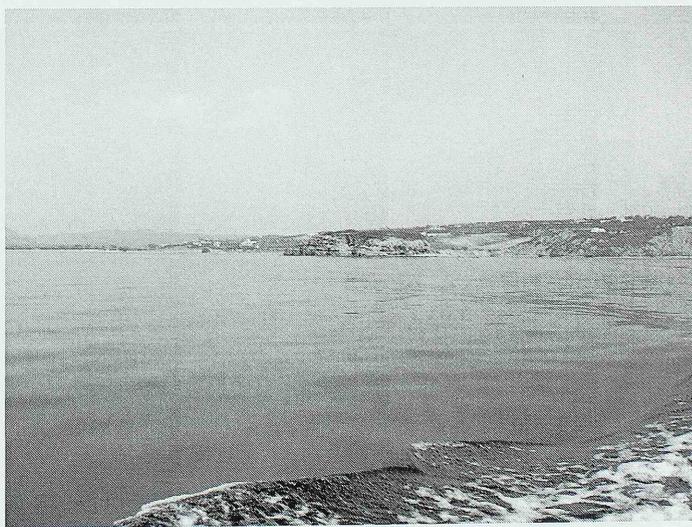
Ειγ. 5. Από την παραλία άποψη του βόρειου βραχίονα του όγκου τής Βοΐδοκοιλιάς με τα προϊστορικά ευρήματα, του «πλατώματος» και του λόφου του Προφήτη Ηλία.

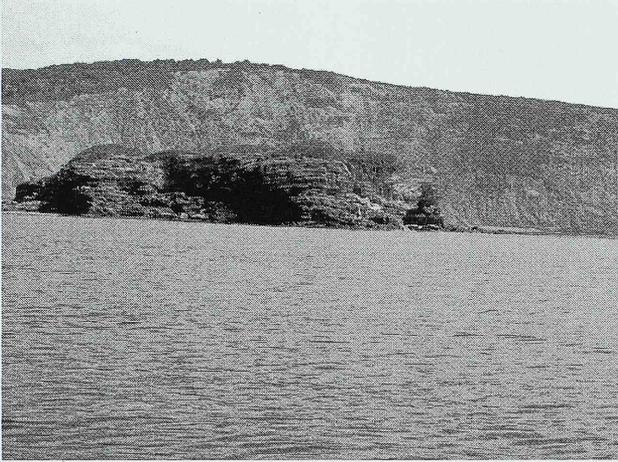
Ειγ. 6. Το Τσιγλί Μπαμπά από τον λόφο του Νιόκαστρου. Μεταξύ τους η νότια, ευρεία είσοδος του όγκου του Ναυαρίνου.

Ειχ. 7. Οι Άγιοι Θεόδωροι Μεσοχωρίου από τη θέση Κούκουρα

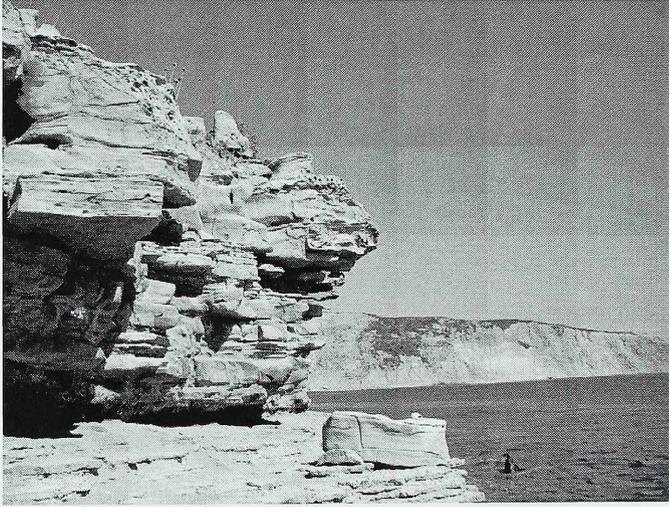
Ειχ. 8. Νησακούλι Μεθώνης και η απέναντι ξηρά. Στο βάθος η πόλη και το Κάστρο της Μεθώνης.

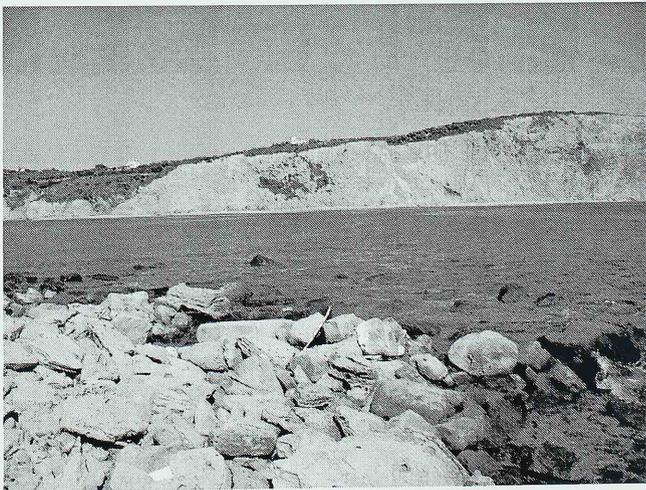
Εικ. 9. Αποψη από τη θάλασσα. Το Νησακούλι και η απέναντι κατακρημνισμένη ακτή.

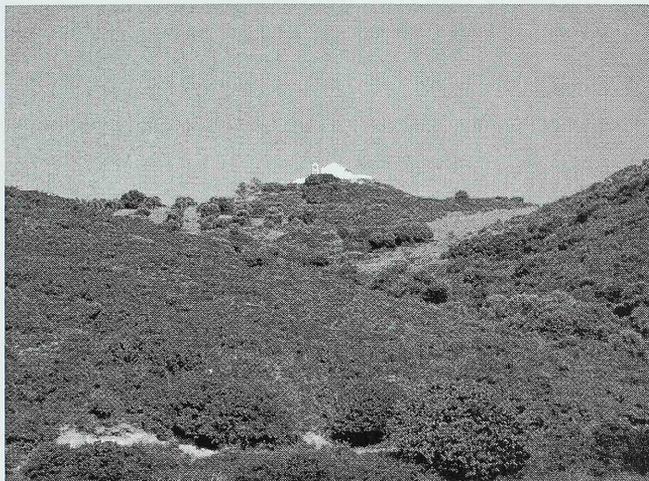
Εικ. 10. Αποψη από την παραλία της Μεθώνης. Το Νησακούλι και η ρηχή θαλάσσια περιοχή μεταξύ ξηράς και νησιού, όπου ο χώρος του προϊστορικού οικισμού. Στο βάθος η Σαπιέντζα.

Εικ. 11. Η διάβρωση στο Νησακούλι είναι έντονη.

Εικ. 12. Η διαβρωμένη ακτή του Νησακούλιου και η απέναντί του διαβρωμένη ξηρά.

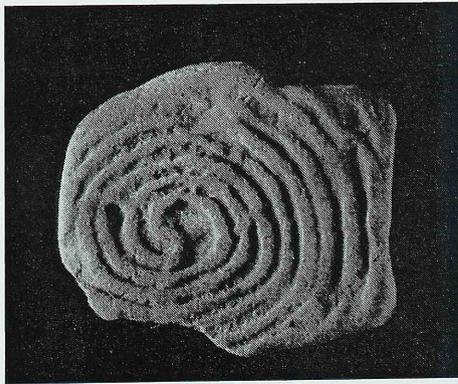
Εικ. 13. Λόφος Αγίου Γεωργίου - Λάμπες

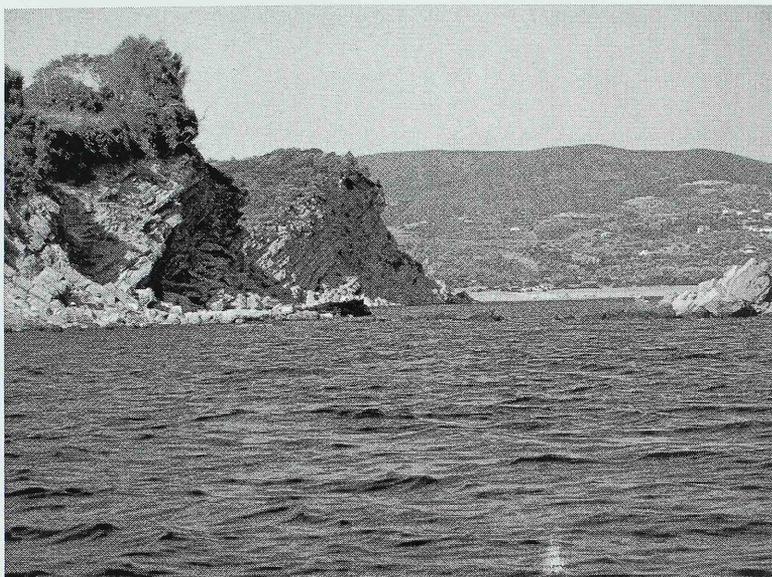
Εικ. 14 . Η περιοχή Φοινίκης (Λάμπες). Στο κέντρο της εικόνας ο λόφος Καρασουμάνι με την πεπλατυσμένη κορυφή. Πίσω του τα υψώματα ανατολικά της Μεθώνης. Στο βάθος η Σαπιέντζα με τον θαλάσσιο «διάυλο» μεταξύ του νησιού και της ξηράς.

Εικ. 15. Το ακρωτήριο Κουμπάρες στην περιοχή Καμαριών/Φοινίκης.

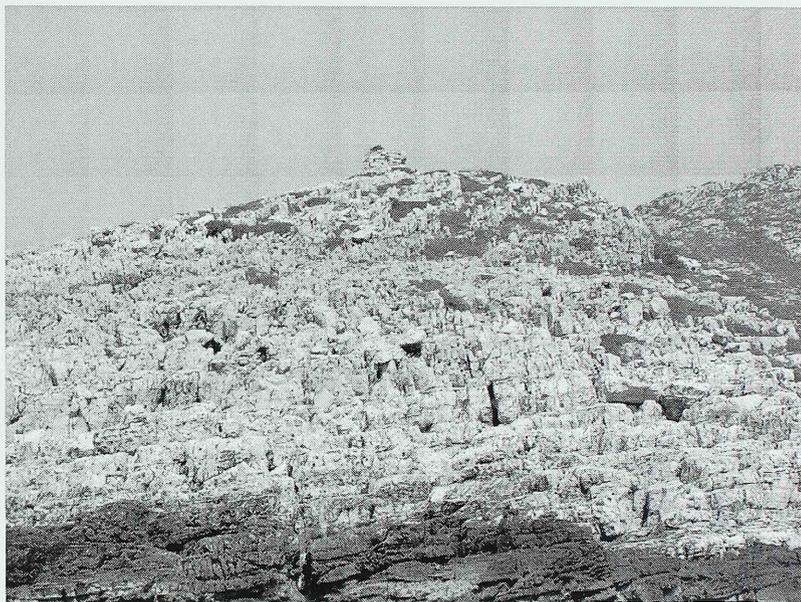
Εικ. 16. Μικρή πλακοειδής αμμόπετρα με εγχάρακτη σπείρα από τον λόφο Κουμπάρες.

Εικ. 17. Το ακρωτήριο Μπαρκαράκια, με το νησάκι στο άκρο του. Στο βάθος η παραλία και τα βουνά του Φοινικούντος.

Εικ. 18. Άποψη από το ύψωμα Αγία Ανάληψη Φοινικούντος προς τις νέες θέσεις της περιοχής Φοινίκης/ Φοινικούντος.

Εικ. 19. Ο πύργος στου «Παλά τη Λίμνα».